

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Αναζητώντας τον ιδρυτή της μονής Δαφνίου

Μαρία ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ - ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ (Maria PANAYOTIDI-KESISOGLOU)

doi: [10.12681/dchae.21832](https://doi.org/10.12681/dchae.21832)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ - ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ (Maria PANAYOTIDI-KESISOGLOU) Μ. (2019). Αναζητώντας τον ιδρυτή της μονής Δαφνίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 193–222. <https://doi.org/10.12681/dchae.21832>

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΙΔΡΥΤΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΔΑΦΝΙΟΥ

Στη μελέτη αυτή γίνεται προσπάθεια να συγκεντρωθούν στοιχεία σχετικά με την παντελώς άγνωστη προσωπικότητα του δωρητή του καθολικού της Κοίμησης της Θεοτόκου, στο Δαφνί. Με την εξέταση της ποιότητας και του νοηματικού περιεχομένου της ψηφιδωτής διακόσμησης αναζητούνται στοιχεία σχετικά με την προσωπικότητα του άγνωστου δωρητή. Ο Γρηγόριος Καματηρός χρημάτισε πραιτώρ του Θέματος Ελλάδος και Πελοποννήσου, όπως είναι γνωστό από μολυβδόβουλλα του 11ου/12ου αιώνα. Ο αξιωματούχος αυτός, λόγιος, με υψηλή θεολογική κατάρτιση και μεγάλο πλούτο, που απέκτησε ως φοροσυλλέκτης, γραμματέας του Αλεξίου Α΄ το 1094, ο οποίος συνδέθηκε εξ αγχιστείας με την οικογένεια των Δουκών και έφθασε στο υψηλό αξίωμα του λογοθέτη των σεκρέτων, έχει μεγάλη πιθανότητα να θεωρηθεί ο κτήτωρ της μονής Δαφνίου. Φαίνεται δε ότι ίδρυσε το μοναστήρι σε κτήματα της οικογένειάς του στην Αττική.

In this paper an effort is made to gather some facts, about the entirely unknown personality of the donor of the catholicon of the Dormition of the Virgin, Daphni. By examining the quality and the meaning of its decoration, (mosaics) traces of evidence are investigated about the personality of its unknown donor. Gregory Kamateros was Praetor of the adjacent themes of Greece and the Peloponnese as is known by seals of the 11th-12th c. A learned person with a high theological education, who acquired great wealth as a tax collector and became secretary to Alexios I in 1094 and later married Eirini Doukaina from the Doukas' family and attained the rank of logotheton secreton, there is a strong probability that he may be considered the monastery's donor. He founded, likely, the monastery in lands belonging to his family, in Attica.

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινή περίοδος, 11ος αιώνας, εικονογραφικό πρόγραμμα, ψηφιδωτά, μολυβδόβουλλα, κτήτωρ Γρηγόριος Καματηρός, Κοίμηση της Θεοτόκου στο Δαφνί, Αττική.

Keywords

Middle-Byzantine period; 11th century; iconographical program; mosaics; lead seals; seals; donor Gregory Kamateros; Dormition of the Virgin at Daphni; Attica.

Κατά τη διάρκεια της κομνήνειας περιόδου και λίγο νωρίτερα, περιόδου με μεγάλες ανακατατάξεις, προέκυψαν νέες διαμορφώσεις στη σύνθεση των εικονογραφικών προγραμμάτων των ναών και στη διακόσμησή

τους, οι οποίες, μεταξύ των άλλων, δίνουν στοιχεία για την προσωπικότητα των δωρητών τους και ενίοτε των ζωγράφων. Μέσα στο πλαίσιο αυτό θα προσπαθήσουμε να αντλήσουμε κάποια στοιχεία για την προσωπικότητα του δωρητή ενός πολύ σημαντικού

* Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών, mariapan@arch.uoa.gr

** Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους συναδέλφους Όλγα Καραγιώργου, Μαρίνα Λουκάκη και Jean-Claude Cheynet για την πολύτιμη και πρόθυμη βοήθειά τους σε κάθε μου ερώτηση.

Επίσης, ευχαριστώ τους ομότεχνους συναδέλφους Μαρία Καζανάκη Λάππα, Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Γιάννα Μπίθα, Γιώργο Πάλλη για την πολύπλευρη και εποικοδομητική βοήθειά τους. Πολύ αποτελεσματική ακόμα ήταν και η βοήθεια των

μνημείου, του καθολικού της Κοίμησης της Θεοτόκου στη μονή Δαφνίου¹, που μας είναι παντελώς άγνωστος. Εξετάζοντας το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού, τη διάταξή του μέσα στον χώρο, τα νοήματα του εικαστικού λεξιλογίου, την παιδεία –θεολογική, ανθρωπιστική και καλλιτεχνική– του άγνωστου δωρητή, όπως την αποτυπώνει ο διάκοσμος του μνημείου, θα προσπαθήσουμε να στοιχειοθετήσουμε την προσωπικότητα του ανθρώπου αυτού, με στόχο την αναζήτησή του.

υποψηφίων διδακτόρων Γιάννη Βαξεβάνη, Άννας Τακούμη και Κέλλυς Τασσογιαννοπούλου.

¹ Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανική αρχαιολογία της Μονής Δαφνίου*, Αθήνα 1889 (στο εξής: Λαμπάκης 1889). Γ. Λαμπάκης, *Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς*, Αθήνα 1899 (στο εξής: Λαμπάκης 1899). G. Millet, *Le Monastère de Daphni: histoire, architecture, mosaïques*, Παρίσι 1899 (στο εξής: Millet). F. Cabrol, «Daphni», *DACL* XVI (1907), στ. 3075-3080. Α. Ορλάνδος, «Lecture on the Church of the Daphni Monastery», *ΔΧΑΕ Β'* (1925), 70-75, Ε. Diez – Ο. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Loukas and Daphni*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1931 (στο εξής: Diez – Demus). Α. Ορλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ – Πεντελικοῦ – Πάρνηθος καὶ Αἰγιάλεω», *EMME*, I.3 (1933), 217. Α. Ορλάνδος, «Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου», *ABME* 8 (1955-1956), 69-73. Ο. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, Λονδίνο 1948. Ευ. Στίκας, «Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δαφνίου», *ΔΧΑΕ Γ'* (1962-1963), 1-47. D. I. Pallas, «Daphni», *RbK* 1 (1966), στ. 1120-1133. Α. Cutler, «Daphni», *ODB*, I, Νέα Υόρκη 1991, 587. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, 311-313. Ch. Bouras, «The Daphni Monastic Complex Reconsidered», I. Ševčenko – I. Hutter (επιμ.), *Aetos: studies in honour of Cyril Mango: presented to him on April 14, 1998*, Στουτγάρδη – Λειψία 1998, 1-14. M. Chatzidakis, «Athen und Umgebung – Attika und Bötien», E. Mela (επιμ.), *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Κολωνία 1978, 185-190. Μ. Χατζηδάκης, «Μεσοβυζαντινὴ Τέχνη (1071-1204)», *ΙΕΕ*, Θ', Αθήνα 1979, 400-403. Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά* (Ελληνική Τέχνη), Αθήνα 1994, 21-22, εικ. 96-124. R. Cormack, «Viewing the mosaics of the monasteries of Hosios Loukas, Daphni and the church of Santa Maria Assunta, Torcello», C. Entwistle – L. James (επιμ.), *New Light on Old Glass: Recent Research on Byzantine Mosaics and Glass*, Λονδίνο 2013, 242-253, ιδ. 245-249. Γ. Πάλλης, «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 23 (2013), 141-143.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα

Όπως είναι γνωστό, το καθολικό της μονής Δαφνίου είναι ένα επιβλητικό οικοδόμημα σύνθετου οκταγωνικού τύπου, του τέλους του 11ου αιώνα², στον δρόμο που οδηγεί από την Αθήνα στην Ελευσίνα³, με πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση εξωτερικά, που χαρακτηρίζει τα μνημεία του ελλαδικού χώρου. Στο εσωτερικό έφερε ορθομαρμάρωση ως τη γένεση των θόλων⁴ και πλούσιο διάκοσμο, γλυπτό⁵ και ψηφιδωτό⁶, στα ανώτερα τμήματα, που χρονολογείται περί το 1100. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεωργίου Λαμπάκη, στον ναό υπήρχε δάπεδο με «ψηφοθετήματα», μαρμαροθετημένο δηλαδή⁷.

Η εικονογραφική διάταξη ακολουθεί σε γενικές γραμμές το πρόγραμμα των μεσοβυζαντινών ναών (Εικ. 1-3). Τον τρούλο καταλαμβάνει η παράσταση του Παντοκράτορα, *I(HCOY)C/ X(PICTO)C*⁸, αστηρού στην έκφραση, που περιβάλλεται από 16 προφήτες στο τύμπανο⁹, οι οποίοι, κρατώντας ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητάρια, έχουν το ένα πόδι στάσιμο και το άλλο κινούμενο,

² Bouras, «The Daphni Monastic Complex», ό.π. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 128, εικ. 130-133. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αι.*, Αθήνα 2002, 114-117, εικ. 110-113.

³ Για θέση, βλ. J. Koder – F. Hild, *Hellas und Thessalia* (Tabula Imperii Byzantini I), Βιέννη 1976, 141-142. Τελευταία: Γ. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2009, 469-479.

⁴ Λαμπάκης 1889, 106-107. Millet, 65-67, πίν. 3. Από περιηγητές αναφέρεται η απόσπαση μαρμάρων της ορθομαρμάρωσης, Γ. Πάλλης, «Μαρτυρίες για τη Μονή Δαφνίου σε κείμενα ευρωπαϊκών περιηγητών (17ος-19ος αι.)», *ΕΕΒΣ* 43 (2007-2009), Αφιέρωμα εις τον Δ. Ζ. Σοφιανόν, 133.

⁵ Πάλλης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 3), 143-144

⁶ Βλ. παραπάνω υποσημ. 1.

⁷ Λαμπάκης, 1889, 108. Ο Millet, 69 σημ. 3, αναφέρει ότι υπήρχε στο δάπεδο μαρμαροθέτημα, σύμφωνα με αναφορά των Buchon και Lenormant. Πάλλης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 3), 144.

⁸ Λαμπάκης 1889, σχ. σ. 123-128. Λαμπάκης 1899, 56-71, εικ. σ. 57, όπου η παράσταση προ των επισκευών και του σεισμού της 10ης Ιανουαρίου 1899, Millet, 80-83. Diez – Demus, πίν. I. R. Cormack, «Rediscovering the Christ Pantokrator at Daphni», *Journal of the Warburg and Courtauld Instituts* 71 (2008), 55-74.

⁹ Για τις παραστάσεις των προφητών, βλ. Λαμπάκης 1889, Λαμπάκης 1899, 12-13, 71-80, Millet, εικ. 47, 83 σημ. 1, 145-146. Diez – Demus, εικ. 54-63. Γενικά, βλ. Ν. Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα*, Αθήνα 1990, 42, 154-158.

Εικ. 1. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Όψη προς το ιερό.

καθώς αποδίδονται με έντονα κλασικιστικό τρόπο σαν αρχαίοι φιλόσοφοι. Ακολουθώντας τη φορά του ρολογιού¹⁰ και αρχίζοντας πάνω από το κέντρο του ανατολικού τόξου, σήμερα, μετά την κατά μία θέση παρατοποθέτησή τους από τον Francesco Nono, ο οποίος συντήρησε τα ψηφιδωτά μεταξύ των ετών 1892-1897¹¹, εικονίζονται οι Ησαΐας, Σολομών, Ηλίας, Ελισσαίος, Ιωνάς, Αββακούμ, Σοφονίας, Μαλαχίας, Δανιήλ, Μιχαίος, Ιωήλ, Ζαχαρίας, Ιεζεκιήλ, Ιερεμίας, Μωυσής, Δαβίδ¹².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιγραφές των ειληταρίων των προφητών. Στο ενεπίγραφο ειλητάριο που κρατεί ο προφήτης της Ενσάρκωσης Ησαΐας, ένας από τους τέσσερις μεγάλους, αναγράφεται η επιγραφή: *ΕΠΙΛΑΜ/ΨΕΙ Ο Θ(ΕΟ)C ΤΗ / ΗΜΕΡΑ Ε/ΚΕΙΝΗ ΕΝ / ΒΟΥΛΗ Μ[Ε]/ΤΑ ΔΟΞΗ[C] (Δ'2)*¹³ που τονίζει την τελική σωτηρία. Ο προφητάνακτας Σολομών, [*Ο Π]ΡΟΦΗΤΗΣ C[Ο]ΛΟΜΩΝ*, υιός του Δαβίδ, ακολουθεί, υμνώντας την ουράνια Βασιλεία με το χωρίο που είναι γραμμένο στο ενεπίγραφο ειλητάριο που κρατεί: *Κ(ΥΡΙΟ)C Ο Θ(ΕΟ)C Ι(CΡΑ)ΗΛ / ΟΥΚ ΕC/ΤΙ Θ(ΕΟ)C ΩC / CΥ ΕΝ ΤΩ / ΟΥ(PΑ)ΝΩ / ΑΝΩ*

¹⁰ Οι προφήτες, μετά τις επισκευές του Fr. Nono, έχουν παρατοποθετηθεί κατά μία θέση: τη θέση του Ησαΐα είχε ο Δαβίδ και ακολουθούσαν οι Ησαΐας, Σολομών, Ηλίας, Ελισσαίος, Ιωνάς, Αββακούμ, Σοφονίας, Μαλαχίας, Δανιήλ, Μιχαίος, Ιωήλ, Ζαχαρίας, Ιεζεκιήλ, Ιερεμίας, Μωυσής (Λαμπάκης 1899, 12-13, 71-72 και σχέδιο στο τέλος). Για την αρχική θέση των προφητών, βλ. Λαμπάκης 1889 και πολύ εντυπωσιακό σχέδιο Ι. Φιλιππίδη στο τέλος.

¹¹ Στίκας, ό.π. (υποσημ. 1), 10-17, πρβλ. Λαμπάκης 1899, όπου σημειώνονται οι προσθήκες και οι κακοτεχνίες του Fr. Nono.

¹² Γενικά για τους προφήτες και τη σημασία/σημαινόμενο της παρουσίας τους, βλ. Τ. Παλαμαστοράκης, «Η σημασία των προφητών στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος και οι αντίστοιχες περιπτώσεις της Παναγίας Μυριοκεφάλων και της Παναγίας της Veljusa» *ΑΔ* 40 (1985), Μελέτες 1991, 71-89. Ο ίδιος, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγιας περιόδου στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001, 181-242.

¹³ Λαμπάκης 1899, 74, στη σ. 72 αναφέρονται τα λάθη της επισκευής: στον 5ο στίχο έχει τοποθετηθεί το γράμμα Α αντί για Λ και στον 6ο στίχο το Λ αντί Δ. Βλ. επίσης, Λαμπάκης 1889, 129, αρχικά δεν διαβάζονταν οι δύο τελευταίοι στίχοι, Millet, 83 σημ. 1, πίν. VI:2. C. Høg – G. Zuntz (επιμ.), *Monumenta Musicae Byzantinae Lectionaria*, 1, *Prophetologium*, pars prima, τχ. 1-6, Κοπεγχάγη 1939-1979 και G. Engberg (επιμ.), *Prophetologium*, I, pars altera, τχ. 1-2, Κοπεγχάγη 1980-1981 (στο εξής: *Prophetologium*). Το χωρίο διαβάζεται τη Β΄ ημέρα της Β΄ εβδομάδος των Νηστειών, *Prophetologium*, 1, pars prima, τ. 2 (1940), 157.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ Εικ. 2

Ο νόρθηκας (1-6)

1. Η προσευχή της αγίας Άννης.
2. Η Θεοτόκος ευλογείται παρά των ιερέων.
3. Τα Εισόδια της Θεοτόκου.
4. Ο Δείπνος ο Μυστικός.
5. Ο Νιπτήρ.
6. Η Προδοσία του Ιούδα.

Ο κυρίως ναός

Το δυτικό τμήμα (7-20)

7. Η Κοίμησις της Θεοτόκου.
8. Ο άγιος Σέργιος.
9. Ο άγιος Βάκχος.
10. Ο μυστικός αστήρ της Αποκαλύψεως.
11. Έτερος αστήρ.
12. Ο άγιος Ευστράτιος.
13. Ο άγιος Αυξέντιος.
14. Ο άγιος Ευγένιος.
15. Ο άγιος Μαρδάριος.
16. Ο άγιος Ορέστης.
17. Ο άγιος Ακίνδυνος.
18. Ο άγιος Ελπιδηφόρος.
19. Ο άγιος Ανεμόδιστος.
20. Ο άγιος Πηγάσιος.

Η βόρεια κεραία (21-27)

21. Η Βαϊοφόρος.
22. Η Έγερσις του Λαζάρου.
23. Ο άγιος Πρόβος.
24. Ο άγιος Τάραχος.
25. Ο άγιος Ανδρόνικος.
26. Η Σταύρωσις του Κυρίου.
27. Η Γέννησις της Θεοτόκου.

Η νότια κεραία (28-32)

28. Η Ανάστασις.
29. Η των Μάγων Προσκύνησις.
30. Ο άγιος Σαμωνάς.
31. Ο άγιος Γουρίας.
32. Η Ψηλάφησις του Θωμά.

Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος (33-36)

33. Ο προφήτης Ααρών.
34. Ο προφήτης Ζαχαρίας.
35. Ο άγιος Γρηγόριος ο Ακραγαντίνος.

36. Ο άγιος Γρηγόριος ο Θαυματουργός.

Τα ημιχώνια (37-40)

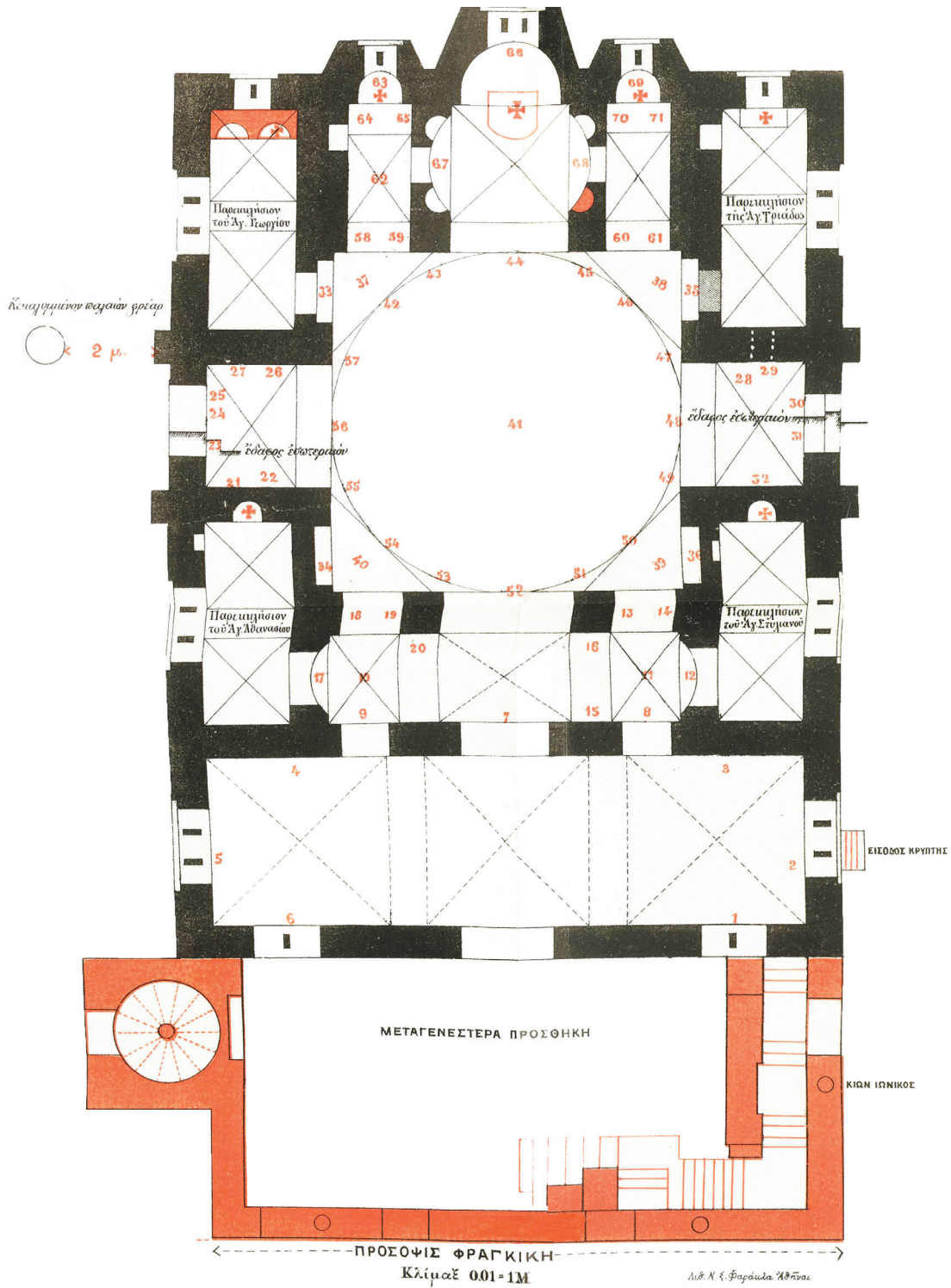
37. Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.
38. Η Γέννησις.
39. Η Βάπτισις.
40. Η Μεταμόρφωσις.

Ο τρούλλος (41-57)

41. Ο Παντοκράτωρ.
42. Ο προφήτης Μωυσής.
43. Ο προφήτης Δαβίδ.
44. Ο προφήτης Ησαΐας.
45. Ο προφήτης Σολομών.
46. Ο προφήτης Ηλίας.
47. Ο προφήτης Ελισσαίος.
48. Ο προφήτης Ιωνάς.
49. Ο προφήτης Αββακούμ.
50. Ο προφήτης Σοφονίας.
51. Ο προφήτης Μαλαχίας.
52. Ο προφήτης Δανιήλ.
53. Ο προφήτης Μιχαίας.
54. Ο προφήτης Ιωήλ.
55. Ο προφήτης Ζαχαρίας.
56. Ο προφήτης Ιεζεκιήλ.
57. Ο προφήτης Ιερεμίας.

Η πρόθεση (58, 59 και 62-65), το ιερό βήμα (66-68) και το διακονικό (60, 61 και 69-71)

58. Ο άγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς.
59. Ο άγιος Ρουφίνος.
60. Ο άγιος Λαυρέντιος.
61. Ο άγιος Εύπλους.
62. Ο μυστικός αστήρ της Αποκαλύψεως.
63. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.
64. Ο άγιος Σίλβεστρος.
65. Ο άγιος Ανθέμιος.
66. Η Θεοτόκος.
67. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ.
68. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ.
69. Ο άγιος Νικόλαος.
70. Ο άγιος Ελευθέριος.
71. Ο άγιος Αβέρκιος.

Εικ. 2. Κάτοψη του καθολικού της Κοίμησης της Θεοτόκου της μονής Δαφνίου με σήμανση των εικονογραφικών θεμάτων (Λαμπάκης 1899). Η θέση των προφητών στο τύμπανο του τρούλου καθώς και οι αρχιερείς της Παλαιάς Διαθήκης Ααρών και Ζαχαρίας, όπως και οι ιεράρχες Γρηγόριος ο Θαυματουργός και Γρηγόριος των Ακραγαντινών, σημειώνονται στις θέσεις που βρίσκονται σήμερα, μετά την επανατοποθέτηση από τον Francesco Novo.

(Βασιλειών Γ': Η'23)¹⁴. Ο προφήτης Ηλίας, [Ο ΠΡΟΦΗΤ]ΗC ΗΛ[ΙΑC], αποδίδοντας τιμή στον Παντοκράτορα, φέρει το χωρίο: ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΖΗ Η Ψ[Υ]/ΧΗ ΜΟΥ / ΕΙ ΕCΤ[ΑΙ]/ ΥΪΒΕΤΟC / ΕΠΙ ΤΗC ΓΗ[C] / ΕΙ ΜΗ (Βασιλειών Γ': ΙΖ'1).¹⁵ Ο προφήτης Ελισσαίος, [Ο ΠΡΟΦ]ΗΤΗC ΕΛ[ΙCΣΑΙΟC], φέρει χωρίο που δεν είναι εύκολο να ταυτιστεί¹⁶: Κ... / Θ... /... / ΕΠΙC. / CΣΟC. / ΠΕΜ..¹⁷. Στο ενεπίγραφο ειλητάριο του προφήτη Ιωνά, που προεικονίζει τη σωτηρία, αναγράφεται: ΕΒΟΗCΑ / ΕΝ ΘΑΛ/ΨΗ ΜΟΥ / ΠΡΟC Κ(ΥΡΙΟ)Ν / ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν / ΜΟΥ ΚΑΙ / <ΕΙCΗ>ΚΟΥ (Β'3)¹⁸. Ο προφήτης Αββακούμ που ακολουθεί, τονίζοντας τη δυνατότητα λύτρωσης, φέρει την επιγραφή: Κ(ΥΡΙ)Ε ΕΙ/ CΑΚΗ/ΚΟΑ ΤΗΝ / ΑΚΟΗΝ / CΟΥ ΚΑΙ Ε/ΦΟ<ΒΗΘΗΝ> (Γ'1)¹⁹, και ο προφήτης Σοφονίας την προαναγγέλει με την επιγραφή: ΘΑΡ[CΕΙ] / CΙΩΝ ΜΗ / ΠΑΡΕΙC/ΘΩCΑΝ ΑΙ / ΧΕΙΡΕC / CΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)C Ο Θ(ΕΟ)[C] (Γ'16)²⁰. Κηρύσσοντας το θεϊκό μεγαλείο ακολουθούν ο προφήτης Μαλαχίας, Ο ΠΡΟΦΗΤΗC ΜΑΛΑΧΙΑC: ΙΔΟΥ / ΕΡΧΕ/ΤΑΙ[.] / ΠΑΝΤΟ/ΚΡ[Α]Τ(Ω)Ρ / Κ[.....] (Γ'1)²¹ και ο προφήτης Δανιήλ, [Ο ΠΡ]ΟΦΗΤΗC Δ[ΑΝΙΗΛ], στο ειλητάριο του οποίου αναγράφεται:

ΑΝΑCΤΗ/CEΙ Ο Θ(ΕΟ)C ΤΟΥ / ΟΥ(PΑ)ΝΟΥ ΒΑ/CΙ<Λ>ΕΙ<Α>Ν / Η ..... /Τ.... (Β'44)²². Η ρήσις του προφήτη Μιχαία, [Ο Π]ΡΟΦΗΤΗC ΜΙΧΑΙΑC, δεν σώζεται²³. Ακολουθεί ο προφήτης Ιωήλ, [Ο ΠΡΟ]ΦΗΤΗC Ι[ΩΗΛ], με το ενεπίγραφο ειλητάριο: ΤΑ/ΔΕ ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C ΤΑ Τ<Ε>/ΚΝΑ CΙΩΝ /.... (Β'23)²⁴. Στη συνέχεια ο Λαμπάκης αναφέρει ότι ακολουθεί ο προφήτης Ζαχαρίας, τον οποίο τον ταυτίζει βάσει των προσωπογραφικών του χαρακτηριστικών²⁵. Ακολουθούν ο προφήτης Ιεζεκιήλ, [Ο ΠΡΟΦΗΤΗC ΙΕΖ]ΕΚ[ΙΗΛ]²⁶ και ο προφήτης Ιερεμίας, [Ο] ΠΡΟΦΗΤΗC ΙΕΡΕΜ[ΑC]²⁷, των οποίων δεν σώζεται η προφητική ρήση. Στο ενεπίγραφο ειλητάριο του Μωυσή, του οποίου δεν σώζεται το αγιωνύμιο, αναγράφεται το πρώτο χωρίο από το βιβλίο της Γένεσης, όπου διακηρύσσεται ότι ο Παντοκράτορας είναι ο δημιουργός του σύμπαντος: ΕΝ ΑΡΧΕΙ / ΕΠΟΙΗCΕ / Ο Θ(ΕΟ)C ΤΟΝ / ΟΥΡΑΝΟΝ / ΚΑΙ ΤΗΝ / ΓΗΝ. (Α'1).²⁸ Ακολουθούν ο προφητάνακτας Δαβίδ, Ο ΠΡΟΦΗΤΗC ΔΑ(ΒΙ)Δ, με ενεπίγραφο ειλητάριο από το βιβλίο των Ψαλμών, Ψαλμοί: ΡΑ' (ΡΒ') 20 και ΛΒ' (ΛΓ') 13: Κ(ΥΡΙΟ)C <Ε>²⁹ [ΟΥ]/ΡΑΝΟΥ[Ε]/ΠΙ ΤΗΝ Ι[ΗΝ] / ΕΠΕ[ΒΛΕ]/ΨΕΝ Ε[ΙΔΕ]

¹⁴ Λαμπάκης 1889, 129. Λαμπάκης 1899, 74. Millet, 83 σημ. 1, πίν. VI:1. Το χωρίο διαβάζεται την 13η Σεπτεμβρίου «Εἰς μνήμην τῶν ἐγκαινίων τῆς ἁγίας ἀναστάσεως Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν», *Prophetologium*, 1, pars altera, τχ. 1 (1980), 17.

¹⁵ Λαμπάκης 1889, 130. Λαμπάκης 1899, 75. Millet, 83 σημ. 1, πίν. VI:3. Το χωρίο διαβάζεται την 20ῆ Ἰουλίου, μνήμη του προφήτη Ηλία, *Prophetologium*, 1, pars altera, τχ. 1 (1980), 125.

¹⁶ Ἐξαιτίας πιθανόν κακοτεχνιῶν του Fr. Novo.

¹⁷ Ο Λαμπάκης, 1889, 130 σημειώνει ὅτι τα γράμματα του ειλητοῦ εἶναι δυσδιάκριτα. Ἐπίσης, διάβαξε στο ὄνομα ΕΛΙCΣ[ΑΙΟ]C. Μετά τη συντήρηση, Λαμπάκης 1899, 75, 1ος στίχος, το πρώτο γράμμα σήμερα φαίνεται Γ και στον 6ο στίχο ο Λαμπάκης σημειώνει ὅτι μετά τη συντήρηση ο στίχος CEOC ἔγινε CCOC. Millet, πίν. VI:4.

¹⁸ Λαμπάκης 1899, 75, ἔπίσης Λαμπάκης 1889, 130. Millet, 83 σημ. 1, πίν. VIII:1. Το χωρίο διαβάζεται την εσπέρα του Μεγάλου Σαββάτου, *Prophetologium*, 1, pars prima, τχ. 5 (1962), 443.

¹⁹ Λαμπάκης 1889, 130. Λαμπάκης 1899, 76. Millet, 83 σημ. 1, πίν. VIII:4.

²⁰ Λαμπάκης 1889, 130-131. Λαμπάκης 1899, 76, ὅπου σημειώνει ὅτι κατὰ τη συντήρηση στον 4ο στίχο το «Θ» αντικαταστάθηκε με «Ο». Το χωρίο διαβάζεται το Σάββατο των Βαΐων, «εἰς τὸ λυχνικόν», *Prophetologium* I, pars prima, τχ. 4 (1960), 355.

²¹ Λαμπάκης 1889, 131. Λαμπάκης 1899, 77. Millet, 83 σημ. 1, πίν. VIII:5. Diez – Demus 1931, εἰκ. 59. Το χωρίο διαβάζεται την 29ῆ

Αυγούστου «εἰς τὴν ἀποτομὴν τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», *Prophetologium*, 1, pars altera, τχ. 1 (1980), 151.

²² Λαμπάκης 1889, 131. Λαμπάκης 1899, 77-78, ὅπου και σχέδιο με τη μορφή του προφήτη. Ὅπως αναφέρει (σ. 72), στον 2ο στίχο τα Ο ΘC ΤΟΥ μετὰ τη συντήρηση του Novo ἔγινε ΟΟC και στον 4ο στίχο το ΒΑCΙΑΕΙΑΝ ἔγινε: ΒΑCΙΑΕΙΑΝ. Millet, 83 σημ. 1, πίν. VIII:3. Το χωρίο διαβάζεται την παραμονή της εορτῆς των Χριστουγέννων, *Prophetologium*, 1, pars prima, τχ. 1 (1939), 44.

²³ Λαμπάκης 1889, 132. Λαμπάκης 1899, 78. Millet, πίν. IX:2.

²⁴ Λαμπάκης 1889, 132. Βλ. και Λαμπάκης 1899, 78, ὅπου σημειώνεται ὅτι κατὰ τη συντήρηση στον 3ο στίχο στη λέξη ΤΕ/ΚΝΑ το «Ε» ἔγινε «C». Millet, 83 σημ. 1, πίν. IX:3. Το χωρίο διαβάζεται την εσπέρα του Σαββάτου της Πεντηκοστῆς, μετὰ το «λυχνικόν», *Prophetologium*, 1, pars prima, τχ. 6 (1970), 548.

²⁵ Λαμπάκης 1899, 78-79. Millet, 83, 145-146 σημ. 5, πίν. VIII:6. Στο Λαμπάκης 1889, 132, ο εν λόγω προφήτης δεν ταυτίζεται.

²⁶ Λαμπάκης 1889, 132. Λαμπάκης 1899, 79, Millet, πίν. IX:1.

²⁷ Λαμπάκης 1889, 132-133. Λαμπάκης 1899, 79-80. Millet, πίν. IX:4.

²⁸ Λαμπάκης 1889, 129. Λαμπάκης 1899, 72-73. Millet, 83 σημ. 1, πίν. IX:5. Το χωρίο διαβάζεται την παραμονή της εορτῆς των Χριστουγέννων, *Prophetologium*, 1, pars prima, τχ. 1 (1939), 36.

²⁹ Αντὶ για Ε ἔχει γραφεῖ Θ, μετὰ την επισκευή του Novo, Λαμπάκης 1899, 72.

Εικ. 3. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Τρούλος: ο Παντοκράτορας με τους προφήτες. Ημιχόνια: Ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Βάπτιση, η Μεταμόρφωση.

/ ΠΑΝ[ΤΑΣ]³⁰, που υμνεί τη μεγαλοσύνη του Κυρίου.

Η όλη σύνθεση, όπως τονίζεται από τα χωρία των ειληταρίων των προφητών, που έχουν επιλεγεί και αναρτηθεί, σχεδόν ορθογραφήματα³¹, αποτελεί ύμνο στην παντοδυναμία του δημιουργού του σύμπαντος, τον Παντοκράτορα, με έμφαση στη σωτηρία της ανθρωπότητας, όπως προεικονίστηκε από τους προφήτες.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σώζεται η Παναγία, ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ, ένθρονη βρεφοκρατούσα (Εικ. 4, 6), μισοκατεστραμμένη σήμερα³², ακολουθώντας

εικονογραφικά την παράσταση της αψίδας της Μεγάλης Εκκλησίας³³. Η επιγραφή που την συνόδευε (προφητεία Αγγαίου Β'9)³⁴, αποτελεί ύμνο του μεγαλείου

σχεδιάσει ο αδελφός του, Εμμανουήλ Λαμπάκης. Millet, 109-110, εικ. 50. Α. Ξυγγόπουλος, «Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ μονῇ Δαφνίου», *ΑΕ* (1934-1935), 132-140. Diez – Demus, εικ. 74.

³³ C. Mango – E. J. Hawkins, «The Apse Mosaics of St Sophia at Istanbul» *DOP* 1 (1965), 115-151. Βλ. τελευταία, ενδεικτικά, R. Cormack, «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της κόγχης του ιερού» και «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας», Μ. Βασιλάκη (επίμ.), *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2000, 103, 113-114, εικ. 62 αντίστοιχα.

³⁴ Λαμπάκης, 1899, 13-14, 83. Η αρχική επιγραφή, η οποία καταστράφηκε κατά τους σεισμούς της 8ης και 15ης Απριλίου 1894, είχε αρχικά ως εξής: [ΜΕΓΑΛΗ] Η ΔΟΞΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΤΟΥΤΟΥ Η ΕΣΧ[ΑΤΗ ΥΠΕΡ] ΤΗΝ ΠΡΩΤΗΝ ΛΕΓΕΙ ΚΥΡΙΟΣ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ, αλλά ήδη από το 1889 είχε ως εξής: [ΜΕΓΑΛΗ] Η ΔΟΞΑ ΤΟΥ [ΟΙΚΟΥ ΤΟΥΤΟΥ Η ΕΣΧΑΤΗ ΥΠΕΡ ΤΗΝ] ΠΡΩΤΗΝ ΛΕΓΕΙ ΚΥΡΙΟΣ ΠΑΝΤΟ[ΚΡΑΤΩΡ]. Βλ. και Millet, 76.

³⁰ Λαμπάκης 1889, 129, όπου και πριν από τον καθαρισμό δεν σωζόταν το αγωνύμιο του προφήτη. Στον 6ο στίχο του ειληταρίου, ωστόσο, σωζόταν πλήρως η λέξη ΠΑΝΤΑΣ. Λαμπάκης 1899, 73-74. Millet, 83 σημ. 1, πίν. IX:6.

³¹ Οι κακοτεχνίες του Fr. Novo δεν επιτρέπουν ακριβέστερες παρατηρήσεις.

³² Λαμπάκης 1889, 136-137. Λαμπάκης 1899, 81-84, όπου αναφέρει ότι η κεφαλή της Θεοτόκου σωζόταν έως το 1885. Την είχε

του οίκου του Θεού, καθώς η Ετομασία του Θρόνου, απεικόνιση με εσχατολογικό συμβολισμό, που σήμερα δεν σώζεται, καταλάμβανε τον θόλο από επάνω³⁵. Οι αρχάγγελοι Μιχαήλ, *Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΜΙΧ(ΑΗΛ)* (Εικ. 4, 5), και Γαβριήλ, *Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΓΑ/ΒΡΗΛ* (Εικ. 4, 7), με ενδυμασία στρατιωτικού αξιωματούχου, παραστέκουν τιμητικά, καταλαμβάνοντας τις δύο κόγχες στους επάνω πλευρικούς τοίχους του ιερού³⁶.

Οι κατεξοχήν μεσολαβητικές μορφές, ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, *[Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ] Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ* (Εικ. 8), και ο άγιος Νικόλαος, *Ο /Α/Γ/Ι/ΟC ΝΙ/ΚΟ/ΛΑ/ΟC* (Εικ. 11), τιμητική αναγνώριση που τους αποδίδεται ήδη από τον 10ο αιώνα σε επίγραμμα του Ιωάννη του Γεωμέτρη³⁷, εικονίζονται στα τεταρτοσφαίρια της πρόθεσης και του διακονικού, αντίστοιχα. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος³⁸, ο τελευταίος των προφητών και πρώτος μάρτυρας της Ενσάρκωσης, και ο άγιος Νικόλαος³⁹, επίσκοπος Μύρων, *πρώτος τῆ τάξει*

στην ιεραρχία μετά τον Πρόδρομο στον ελλαδικό χώρο, διακηρύσσουν νοηματικά τη σύζευξη της Παλαιάς με την Καινή Διαθήκη.

Τον Πρόδρομο στην πρόθεση συνόδευαν, τοποθετημένοι αντικριστά ψηλά στα τύμπανα των πλάγιων τοίχων⁴⁰, οι προφήτες-αρχιερείς, ο πρώτος και ο τελευταίος της Παλαιάς Διαθήκης, ο Ααρών, *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ // Α/Α/Ρ/ΩΝ* (Εικ. 9), προεικόνιση της Παναγίας⁴¹, και ο Ζαχαρίας, *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ // ΖΑ/ΧΑ/ΡΙ/ΑC* (Εικ. 10), πατέρας του Προδρόμου⁴². Εικονίζονταν σε προτομή, σε κλίμακα μεγάλη, περίπου αντίστοιχη με τη μορφή του Προδρόμου, με αρχιερατική ενδυμασία, ευλογώντας με τη δεξιά και κρατώντας λιβανωτίδα με την αριστερά, εμφαντικά υπαινισσόμενοι την έλευση του Ενσαρκωμένου Λόγου.

Στο εσωράχιο του τόξου, εμπρός από την κόγχη της πρόθεσης, εικονίζονται ολόσωμοι οι ιεράρχες Σίλβεστρος, *Ο / Α/Γ/Ι/ΟC CΙΑ/ΒΕ/CTΡΟ/C*, και Άνθιμος, *Ο / Α/Γ/Ι/ΟC ΑΝ/ΘΙ/Μ/ΟC* (Εικ. 8)⁴³. Ο Σίλβεστρος, πάπας Ρώμης, πολέμιος της αίρεσης του Αρείου, θεωρείται θαυματουργός και υπήρξε προστάτης των φτωχών κληρικών και των γυναικών μοναχών⁴⁴. Ο άγιος Άνθιμος, επίσκοπος Νικομηδείας, υπήρξε υπόδειγμα σωφροσύνης και αγάπης⁴⁵. Στο κέντρο του σταυροβολίου

³⁵ Λαμπάκης 1889, 84. Millet, 77 σημ. 1. Α. Γ. Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001, 214-215.

³⁶ Λαμπάκης 1889, 137. Λαμπάκης 1899, 84. Millet, 107, εικ. 49, 111, εικ. 51. Diez – Demus, εικ. 66-67. Βλ. πρόχειρα, γενικά, Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, ὁ.π. (υποσημ. 35), 83-88, 255, αριθ. 39.

³⁷ PG 106, στ. 965B, αριθ. 146.

³⁸ Λαμπάκης 1889, 136. Λαμπάκης 1899, 81. Millet, εικ. 54. Για τον Ιωάννη Πρόδρομο, βλ. συνοπτικά: M. Altripp, *Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands*, Frankfurt am Main 1998. Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, 11-24.

³⁹ Λαμπάκης 1889, 138. Λαμπάκης 1899, 84. Millet, πίν XI:5 (εορτή 6 Δεκεμβρίου.) Θαυματουργός άγιος, του οποίου η τιμή διαδόθηκε από τον 7ο αιώνα και ιδιαίτερα από τον 8ο, ήταν αγαπητός στο Βυζάντιο και στην περιφέρεια. Ο άγιος Νικόλαος που μνημονεύεται στην ακολουθία της Προσκομιδής, συχνά αντικαθιστά τον άγιο Ιωάννη Πρόδρομο σε σκηνές της Δέησης. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τις μεσολαβητικές του ικανότητες, τον καθιστούν ιδιαίτερα δημοφιλής στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ιερών. *Synaxarium CP*, 281-84. G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen*, I, II, Λευψία – Βερολίνο 1913-1917. N. P. Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Τορίνο 1983, 18-24. H. Maguire, *The Icons of Their Bodies: Saints and Their Images in Byzantium*, Princeton, N.J. 1996, 169-186. H. Ahrweiler, «Le culte de saint Nicolas», *Transversalités* 57 (1996) 147-153. E. Kountoura-Galake, «The Cult of the Saints Nicholas of Lycia and the Birth

of Byzantine Maritime Tradition», E. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας: Οι Νέοι Άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 103-106.

⁴⁰ Σήμερα οι παραστάσεις έχουν παρατοποθετηθεί, μετά την επισκευή του Fr. Νονο, στα τύμπανα μεταξύ των πεσσών του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, βλ. Λαμπάκης 1899, 47. Millet, 77 σημ. 3, εικ. 47, 53, 55. Diez – Demus, εικ. 72-73, προβλ. υποσημ. 49.

⁴¹ G. Engberg, «‘Aaron and his Sons’ – A Prefiguration of the Virgin?», *DOP* 21 (1967), 279-283.

⁴² Εορτή 5 Σεπτεμβρίου, *Synaxarium CP*, στ. 15-16.

⁴³ Λαμπάκης 1889, 135-136. Λαμπάκης 1899, 81. Millet, 113, εικ. 52. Diez – Demus, εικ. 77.

⁴⁴ Εορτή 2 Ιανουαρίου, *Synaxarium CP*, στ. 365-366. Συμμετείχε στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο του 325. Σύμφωνα με την αφήγηση της εποχής, πρόκειται για τον ιεράρχη που βάπτισε τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, *Synaxarium CP*, στ. 366. Ο άγιος Σίλβεστρος απεικονίζεται και στο διακονικό του Οσίου Λουκά, I. Vitaliotis, «Remarques sur l'emplacement d'un nombre de figures isolées dans le sanctuaire et le naos du catholicon de Saint-Luc (Hosios Loukas) en Phocide», *Βυζαντιακά* 23 (2003), 145, εικ. 4.

⁴⁵ Εορτή 3 Σεπτεμβρίου. Μαρτύρησε επί Διοκλητιανού, *Synaxarium CP*, στ. 9. Ο άγιος Άνθιμος, όπως και ο Σίλβεστρος, απεικονίζεται και στο διακονικό του Οσίου Λουκά, όπου επισημαίνεται ότι

Εικ. 4. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Ιερό, αψίδα, τεταρτοσφαίριο: η Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα. Βόρεια κόγχη: ο αρχάγγελος Μιχαήλ, νότια κόγχη: ο αρχάγγελος Γαβριήλ.

που καλύπτει τον υπόλοιπο χώρο της πρόθεσης, προβάλλει από το χρυσό βάθος το χρίσμα⁴⁶.

Στο διακονικό, τον άγιο Νικόλαο συνόδευαν τοποθετημένοι αντικριστά ψηλά στα τύμπανα των πλάγιων

τοιχών οι ιεράρχες σε προτομή άγιος Γρηγόριος ο Ακραγαντίνος, Ο Α(ΓΙΟC) / ΓΡ/Η/ΓΟ/ΡΙΟ/C // Ο Α/ΚΡΑ/ΓΑΝ/ΤΙ/ΝΟC (Εικ. 12)⁴⁷, και άγιος Γρηγόριος ο Θαυματουργός, Ο Α(ΓΙΟC) / ΓΡ/Η/ΓΟ/ΡΙΟC // Ο /

εκπροσωπεί τους αγίους της Μικράς Ασίας, Vitaliotis, «Remarques», ό.π. (υποσημ. 44), 145, εικ. 4.

⁴⁶ Λαμπάκης 1889, 85 σημ. 2. Λαμπάκης 1899, 28-29, 81: Ο Μυστικός Αστήρ της Αποκαλύψεως.

⁴⁷ Εορτή 24 Νοεμβρίου. *Synaxarium CP*, στ. 251-253. Θαυματουργούσε όσο ζούσε (στ. 253). A. Berger, *Leontios Presbyteros von Rom. Das Leben des Heligen Gregorios von Agrigent* (Berliner Byzantinischen Arbeiten, Band 60), Βερολίνο 1993.

Εικ. 5. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Ιερό. Βόρεια κόγχη: ο αρχάγγελος Μιχαήλ.

Θ<Α>Υ/ΜΑ/ΤΟΥΡ/ΓΟ/Σ<48 (Εικ. 13), επίσκοπος Νεο-καισαρείας του Πόντου. Είχαν τοποθετηθεί στην αντίστοιχη θέση<49 και σε όμοια εμφαντική κλίμακα με τους αρχιερείς της Παλαιάς Διαθήκης Ααρών και Ζαχαρία, κρατώντας με καλυμμένη την αριστερά το Ευαγγέλιο και ακουμπώντας το ευλαβικά με τη δεξιά. Ο άγιος Γρηγόριος ο Ακρουργός έλαβε μέρος στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο (680-681) και στην εν Τρούλλω (692)

στην Κωνσταντινούπολη<50. Ο άγιος Γρηγόριος ο Θαυματουργός, του οποίου η τιμή αποδιδόταν στη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης<51, έγινε θαυματουργός, αφού διδάχθηκε «δι' όπτασίας» το μυστήριο της χριστιανικής πίστης από την Παναγία και τον Ιωάννη τον Θεολόγο<52. Η επιλογή αυτών των δύο θαυματουργών αγίων υπαινίσσεται ίσως κάποια προτίμηση του δωρητή στους συγκεκριμένους ιεράρχες με το όνομα αυτό<53.

<48 Σήμερα, μετά την επισκευή του Fr. Novo, διαβάζεται ΘΛΥ-ΜΑΤΟΥΡΓΟΣ (Λαμπάκης 1899, 13, 48). Millet, πίν. X:2, Diez – Demus, εικ. 71. Εορτή 17 Νοεμβρίου. *Synaxarium CP*, στ. 229-231. Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης έγραψε το εγκώμιο του αγίου Γρηγορίου του Θαυματουργού, που αποτελεί την πιο παλαιά πηγή για τη ζωή, Γρηγορίου επίσκοπου Νύσσης, *Είς τόν βίον και τὰ θαύματα τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ*, G. Heil – J. P. Cavaernos – O. Lendle (επιμ.), *Gregorii Nysseni Sermones II* (Gregorii Nysseni Opera, 10/1), Leiden 1992, 1-57. PG 46, στ. 893-957.

<49 Σήμερα οι παραστάσεις έχουν παρατοποθετηθεί, μετά την επισκευή του Fr. Novo, στα τύμπανα μεταξύ των πεσσών του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, Λαμπάκης 1899, 47-48. Millet, 77 σημ. 3, εικ. 47, πίν. X 1-2. Diez – Demus, εικ. 70 -71 πρβλ. υποσημ. 40 .

<50 Berger, *Leontios Presbyteros*, ό.π. (υποσημ. 47), 185-187 χωρίο 33-34, 259-260 χωρίο 94.

<51 *Synaxarium CP*, στ. 231.

<52 Γρηγορίου επίσκοπου Νύσσης, *Είς τόν βίον*, ό.π., 16-19. *Synaxarium CP*, στ. 229-30.

<53 Είναι ενδιαφέρον ότι στον ημικύλινδρο της αφίδας της Παναγίας των Χαλκίων (1028) εικονίζονται μετωπικοί, όπως είναι αναμενόμενο για την εποχή, και οι τέσσερις ιεράρχες που φέρουν το όνομα Γρηγόριος: ο Νύσσης, ο Θαυματουργός, ο Ακρουργός και ο Μεγάλης Αρμενίας, χωρίς προς το παρόν να μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί κάποιο ιδιαίτερο μήνυμα του κτήτορα ή κάποιος ιδιαίτερος λόγος τιμής προς τους αγίους αυτούς, βλ. K. Papadopoulos, *Die Wandmalereien des XI Jahrhunderts der Kirche Παναγία των Χαλκίων in Thessaloniki*, Graz – Κολωνία

Εικ. 6. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Ιερό, αψίδα: η Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα.

Στο εσωράχιο του τόξου, εμπρός από την κόγχη του διακονικού, αντίστοιχα με τον Σίλβεστρο και τον Άνθιμο της πρόθεσης, εικονίζονται οι επίσκοποι Ελευθέριος, *Ο Α(ΓΙΟ) Ε/Λ/ΕΥ//ΘΕ/ΡΙ/Ο/Σ*, «εκ της μεγαλόπολεως Ρώμης», επίσκοπος Ιλλυρικού⁵⁴, και Αβέρκιος, *Ο Α(ΓΙΟ) <Α>Β/ΕΡ//Κ/Ι/Ο/Σ*⁵⁵ (Εικ. 11), επίσκοπος Ιεράπολης στη Φρυγία, με μεγάλη θαυματουργική και ιεραποστολική δράση⁵⁶.

1966, 29, εικ. 6. Sh. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*, Seattle και Λονδίνο 1999, 18, 80-82, αριθ. 1, εικ. 1. Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, ὄ.π. (υποσημ. 35), 157 σημ. 127, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵⁴ Μαρτύρησε ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου, μαζί με τη μητέρα του Ανθία, μαθήτρια του αποστόλου Παύλου (συνεορτάζουν στις 15 Δεκεμβρίου), *Synaxarium CP*, στ. 307-310. Εικονίζεται και στο διακονικό του Οσίου Λουκά, Vitaliotis, «Remarques», ὄ.π. (υποσημ. 44), 145, εικ. 3.

⁵⁵ Λαμπάκης 1889, 138. Λαμπάκης 1899, 84, όπου αναφέρει ὅτι ο Fr. Novo ἔγραψε *ΑΒΙΕΡΚΙΟ*. Στὴ θέση του «Α» ὑπάρχει το «Λ». Millet, 121, εικ. 56, Diez – Demus, εικ. 78.

⁵⁶ Ἰσαπόστολος, ἔζησε τον 2ο αἰώνα. *Synaxarium CP*, στ. 153-155 (εορτή 22 Οκτωβρίου).

Εικ. 7. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Ιερό. Νότια κόγχη: ο αρχάγγελος Γαβριήλ.

Η απεικόνιση στην πρόθεση και το διακονικό των επισκόπων αυτών⁵⁷, που συνθέτουν ένα σύνολο εκπροσώπων από τον Πόντο, τη Μικρά Ασία, την Ιταλία και το Ιλλυρικό, με θαυματουργικές, παιδευτικές και ιεραποστολικές δράσεις, αποτυπώνει ίσως κάποιες ιδιαίτερες προτιμήσεις του ανθρώπου που καθόρισε το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Είναι αξιοσημείωτο, μάλιστα, ότι περιλαμβάνεται επίσκοπος από την ευαίσθητη περιοχή του Ιλλυρικού, ενώ οι άλλοι σηματοδοτούν περιοχές της Ανατολής και της Δύσης που έχουν χαθεί ή που διεκδικούνται από την αυτοκρατορία (1071). Στα εσωράχια των τόξων εισόδου, στα παραβήματα, εικονίζονταν τέσσερις διάκονοι⁵⁸, ο Στέφανος Ιεροσολύμων, *Ο Α(ΓΙΟ)C ΤΕ/ΦΑ/ΝΟC Ο / <ΠΡΩ>/ΤΟ(ΜΑΡΤ)/ΥC*⁵⁹, και ο Ρουφίνος, *Ο / Α/Γ/Ι/Ο/ΙC Ρ/ΟΥ/ΦΙ/ΝΟ/C*⁶⁰, προς την πρόθεση, και ο Λαυρέντιος Ρώμης, *Ο Α/Γ/Ι/Ο/ΙC Λ/ΑΥ/Ρ/ΕΝ/ΤΙ/ΟC*⁶¹, και ο Εύπλο(υ)ς Κατάνης, *Ο / Α/Γ/Ι/Ο/ΙC ΕΥ/Π/Λ/ΟΥC*⁶², προς το διακονικό⁶³.

Στους πεσσούς, όπου θα στηριζόταν το τέμπλο, σώζονται τα ίχνη ψηφιδωτής παράστασης της Παναγίας αριστερά, και δεξιά η εικόνα –σε καλύτερη κατάσταση– του Χριστού, *Ι(ΗCΟΥ)C / Χ(ΙCΤΟ)C*, σε μία πρωτοποριακή για την εποχή σύνδεση με το τέμπλο-εικονοστάσιο (Εικ. 1).⁶⁴

⁵⁷ Παραλείπονται οι πιο γνωστοί και σημαντικοί ιεράρχες, βλ. Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, ὅ.π. (υποσημ. 35), 143. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*, ὅ.π. (υποσημ. 53), 23-25. Ὅπως φαίνεται, δεν υπάρχει χώρος για την παράστασή τους, δεδομένου ὅτι οἱ τοῖχοι ἔφεραν μαρμαροθετήματα καὶ ορθομαρμάρωση ὡς τὴ γένεση τῶν θόλων. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 4 καὶ 32.

⁵⁸ Λαμπάκης 1889, 135, 138. Λαμπάκης 1899, 80-81. Σχετικὰ μετὴν ἐπιγραφή που συνοδεύει τὸν Στέφανο, ἀναφέρει ὅτι ἀντὶ τοῦ *Ο ΠΡΩΤΟΜΑΡΤΥC* ὁ Νόνο ἔγραψε *ΟΛΤΡΜC*. Millet, 113, εἰκ. 52, 122, εἰκ. 57. Diez – Demus, εἰκ. 77-78.

⁵⁹ *Synaxarium CP*, 349-350. Εορτὴ 27 Δεκεμβρίου.

⁶⁰ *Synaxarium CP*, 590⁴⁵. Εορτὴ 7 Ἀπριλίου.

⁶¹ *Synaxarium CP*, στ. 880-881. Εορτὴ 10 Ἀυγούστου.

⁶² *Synaxarium CP*, στ. 881-884. Εορτὴ 11 Ἀυγούστου.

⁶³ Λαμπάκης 1889, 135, 138. Λαμπάκης 1899, 80-81, ὅπως συνηθίζεται στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τοῦ ἱεροῦ βήματος, βλ. Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, ὅ.π. (υποσημ. 35), 164-166, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Κατὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης τῶν ψηφιδωτῶν οἱ παραστάσεις τῶν διακόνων, δυστυχῶς, ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τὸς θέση (2014) καὶ πρόκειται νὰ ἐκτεθοῦν σὲ ἐκθεσιακὸ ἔργο τῆς μονῆς.

⁶⁴ Ορλάνδος, «Νεώτερα εὐρήματα», ὅ.π. (υποσημ. 1), 77-88, εἰκ. 11-19. M. Chatzidakis, «L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles

Εικ. 8. Μονὴ Δαφνίου, καθολικὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Πρόθεση. Τεταρτοσφαίριο: ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Εσωράχιο τόξου: ὁ ἅγιος Σίλβεστρος καὶ ὁ ἅγιος Ἀνθίμος.

Εικ. 9. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Πρόθεση. Βόρειος τοίχος: ο προφήτης Ααρών. Σήμερα: κυρίως ναός. Βόρειος τοίχος.

Εικ. 10. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Πρόθεση. Νότιος τοίχος: ο προφήτης Ζαχαρίας. Σήμερα: κυρίως ναός. Βόρειος τοίχος.

Τέσσερις χριστολογικές σκηνές που αποτελούν κατεξοχήν Θεοφάνειες, κοσμούν τα ημιχώνια⁶⁵: ο Ευαγγελισμός⁶⁶, η Γέννηση, [H] ΓΕΝΝΗCIC⁶⁷ (Εικ. 3), η Βάπτισις, H ΒΑ//ΠΤICIC⁶⁸, και η Μεταμόρφωση,

et la transformation du templon», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes Septembre 1976*, Αθήνα 1979, 339-343.

⁶⁵ Σύμφωνα με τα τυπικά προγράμματα, βλ. ενδεικτικά Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985, 54-68, 222-226. Ν. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς. Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 19, σχ. στη σ. 23. Σχετικά με τις χριστολογικές σκηνές που επιβάλλονται από το τυπικό/δογματικό πρόγραμμα του ναού, δεν γίνεται εικονογραφική ανάλυση, επισημαίνονται μόνο στοιχεία που μπορούν να συμβάλλουν στον στόχο της αναζήτησης της προσωπικότητας του δωρητή.

⁶⁶ Λαμπάκης 1889, 133-135. Λαμπάκης 1899, 48-50. Millet, πίν. XII:1. Diez – Demus, 48-49, πίν. IX, εικ. 81-82.

⁶⁷ Λαμπάκης 1889, 134. Λαμπάκης 1899, 50-52. Millet, πίν. XII:2. Diez – Demus, 49-54, πίν. X, εικ. 84-85.

⁶⁸ Λαμπάκης 1889, 134-135. Λαμπάκης 1899, 52-55. Millet, πίν. XIV:1-2. Diez – Demus, 57-60, πίν. XI, εικ. 86-88.

H [ΜΕΤΑ]ΜΟΡ/Φ/Ω/CIС⁶⁹. Οι δύο κύριες σκηνές της πραγμάτωσης της θείας Οικονομίας, η Σταύρωση και η Εισόδου Κάθοδος, [H] ANACTACIC, καταλαμβάνουν το ανατολικό τμήμα της βόρειας και νότιας κεραίας αντίστοιχα (Εικ. 2)⁷⁰. Κατά χρονική ακολουθία οι θριαμβευτικές πριν από το Πάθος παραστάσεις της Βαϊοφόρου και της Ανάστασης του Λαζάρου, H ΕΓΕΡCIC ΤΟΥ / ΛΑΖΑΡΟΥ, έχουν τοποθετηθεί στο δυτικό τμήμα της βόρειας κεραίας.⁷¹ Οι χριστολογικές σκηνές, ωσάν ένας υπό διαμόρφωση, πρωτοποριακά για την εποχή, κύκλος του Πάθους⁷², συνεχίζονται στο

⁶⁹ Λαμπάκης 1889, 135. Λαμπάκης 1899, 56. Millet, πίν. XIV:3. Diez – Demus, 60-62, εικ. 89-91.

⁷⁰ Λαμπάκης 1889, 120-121. 122, Λαμπάκης 1899, 33-36 και 38-40. Millet, πίν. XVI-XVII. Diez – Demus, 67-72, εικ. 99-102. G. Millet, «Ψηφιδωτά τοῦ ἐν Δαφνίῳ ναοῦ», *AE* 1894, στ. 111-122, πίν. 5. Σχετικά με την επιλογή της θέσης, A. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton, N.J. 1986, 219-221.

⁷¹ Λαμπάκης 1889, 120. Λαμπάκης 1899, 31-32. Diez – Demus, 62, εικ. 92-93.

⁷² J. Lafontaine-Dosogne, «L'évolution du programme décoratif

βόρειο τμήμα του νάρθηκα, όπου εικονίζονται ο Μυστικός Δείπνος, ο Νικητής, *Ο ΝΕΙΠΤΗΡ*, και η Προδοσία του Ιούδα⁷³. Στο δυτικό τμήμα της νότιας κεραίας, απέναντι από την Εισ Άδου Κάθοδον, εικονίζεται η μετά την Ανάσταση σκηνή της Ψηλάφησης του Θωμά⁷⁴. Πιθανόν θα εικονιζόταν στον υπάρχοντα χώρο και η παράσταση των Μυροφόρων στο Μνήμα⁷⁵ (Εικ. 2).

Στο νότιο τμήμα του νάρθηκα έχουν τοποθετηθεί οι παραστάσεις της Προσευχής του Ιωακείμ, *Ο Α(ΓΙΟΣ)/ΙΩΑ/ΚΗΜ // ΕΙΧΗΚΟΥΣ/ΘΗ Η ΔΕ/ΗCΙC COY*, και της Άννας, *Η ΠΡΟCEYXH / ΤΗC ΑΓΙΑC ΑΝΝΗC*, της Ευλογίας των ιερέων και των Εισοδίων της Θεοτόκου⁷⁶, διαμορφώνοντας, πρωτοποριακά για την εποχή, μαριολογικό κύκλο⁷⁷. Οι παραστάσεις αυτές περιλαμβάνουν, πρωτοποριακά επίσης, εικονογραφικούς τόπους, όπως η παιδίσκη ή το περιορραντήριο, τα πουλιά και ο θάμνος, στην παράσταση της Προσευχής του

des églises de 1071 à 1261», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes Septembre 1976*, Αθήνα 1979, 293-294, 316, 318-319.

⁷³ Λαμπάκης 1889, 117. Λαμπάκης 1899, 24-26. Millet, πίν. XV:1-3. Diez – Demus, 63-66, εικ. 94-98. Στις παραστάσεις αυτές οι επεμβάσεις του Fr. Nono φαίνονται πολύ μεγάλες. Ως προεισαγωγικές του κύκλου του Πάθους σκηές, βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Στο Θάρι της Ρόδου. Ο ναός και οι τοιχογραφίες της Μονής του Ταξιάρχου Μιχαήλ*, Αθήνα 2000.

⁷⁴ Λαμπάκης 1889, 123. Λαμπάκης 1899, 46-47. Diez – Demus, 66-67, εικ. 103-104. Το πρόσωπο του Χριστού έχει αποκατασταθεί σχεδόν ολόκληρο.

⁷⁵ Ο Λαμπάκης υπέθεσε ότι εικονιζόταν απέναντι, Λαμπάκης 1889, 122.

⁷⁶ Λαμπάκης 1889, 117. Οι παραστάσεις ήταν δυσδιάκριτες, εφόσον αναφέρεται η παράσταση ως Υπαπαντή. Λαμπάκης 1899, 18-24. Millet, πίν. XIX: 1-2. Diez – Demus, 73-75, εικ. 105-107, 109-110.

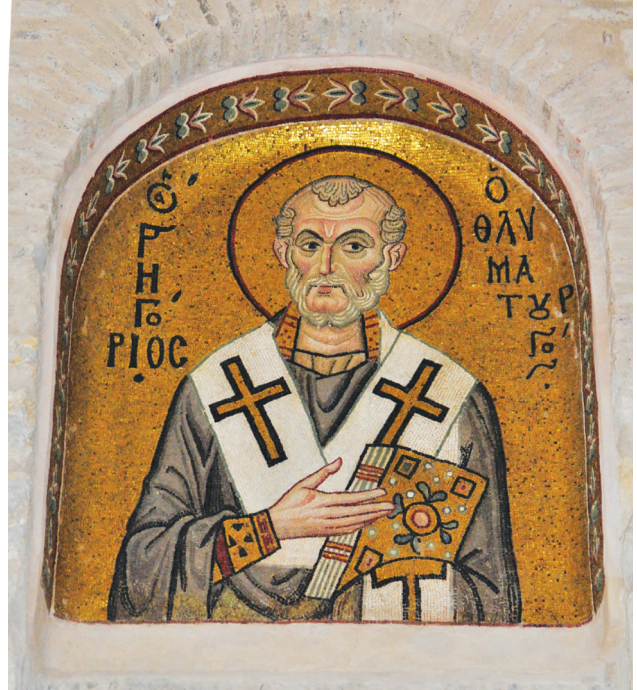
⁷⁷ Όπως μόλις αναφέρθηκε και για τον κύκλο του Πάθους, Lafontaine-Dosogne, «L'évolution», ό.π. (υποσημ. 72), 319, έτσι και για τον μαριολογικό, J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, Βρυξέλλες 1992 (επανεκδ.), 37-39, 68-81, 89-120, 128-133, 136-167. Η ίδια, «Iconography of the Life of Virgin», P. Underwood (επιμ.), *The Kariye Djami*, 4, 1975, 165-166. Για την εμπλοκή των εικονογραφικών κύκλων του βίου των αγίων στα εικονογραφικά προγράμματα από τον 11ο αιώνα, βλ. Sv. Tomekonović, «Les répercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse», *Zograf* 12 (1981), 40-42.

Εικ. 11. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Διακονικό. Τεταρτοσφαιρίο: ο άγιος Νικόλαος. Εσωράχιο τόξου: ο άγιος Ελευθέριος και ο άγιος Αβέροκιος.

Εικ. 12. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Διακονικό. Βόρειος τοίχος: ο άγιος Γρηγόριος ο Ακραγαντίνος. Σήμερα: κυριως ναός. Νότιος τοίχος.

Εικ. 13. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Διακονικό. Νότιος τοίχος: ο άγιος Γρηγόριος ο Θαυματουργός. Σήμερα: κυριως ναός. Νότιος τοίχος.

Ιωακείμ και της Άννας, αντίστοιχα με την υμνολογία⁷⁸.

Ο μαριολογικός κύκλος συνεχίζεται σε καίριες θέσεις μέσα στον ναό που είναι αφιερωμένος στην Παναγία⁷⁹. Στο βόρειο τμήμα της κεραίας, επάνω από τη Σταύρωση, έχει τοποθετηθεί το Γενέσιο της Θεοτόκου, *Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ / ΤΗΣ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ*⁸⁰, που αντιστοιχεί στο νότιο με την Προσκύνηση των Μάγων, *Η ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΙΣ*, των πρώτων τριών σοφών της ανθρωπότητας που πίστεψαν και προσκύνησαν το θείο βρέφος και την Θεοτόκο⁸¹. Στη θέση που έχει τοποθετηθεί η παράσταση, συμπληρώνει και τη σκηνή της Γέννησης⁸². Οι δύο κύκλοι, χριστολογικός και μαριολογικός, αλληλοεμπλέκονται στην παράσταση

της Κοίμησης της Θεοτόκου, η οποία αποτελεί ένα από τα πρώτα παραδείγματα που τοποθετούνται στο δυτικό τύμπανο του κυριώς ναού, σε θέση που σχεδόν καθιερώνεται για την απεικόνιση αυτή⁸³. Στη σύνθεση, μάλιστα, απαντούν πρώιμα δύο επίσκοποι, ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, πρώτος επίσκοπος Ιεροσολύμων, και ο άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, πρώτος επίσκοπος Αθηνών⁸⁴ (Εικ. 2, 14-15).

Μορφές αγίων μαρτύρων, με ενδυμασία αξιωματούχων, σώζονται στα ανώτερα τμήματα του ναού. Στο τύμπανο της βόρειας κεραίας⁸⁵ εικονίζονται οι άγιοι μάρτυρες της Ταρσού της Κιλικίας, Ανδρόνικος, Ο

⁷⁸ H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton, N.J. 1981, 49-50. Βλ. πρόχειρα εικόνες 98-99 στο Χατζηδάκη, *Ψηφιδωτά*, ό.π. (υποσημ. 1).

⁷⁹ H. Maguire, *The Icons of Their Bodies*, ό.π. (υποσημ. 39), 150-159, εικ. 132-139.

⁸⁰ Λαμπάκης 1889, 121. Λαμπάκης 1899, 36-37. Millet, πίν. XVIII.

⁸¹ Engberg, «Aaron and his Sons», ό.π. (υποσημ. 41), 282.

⁸² Maguire, *The Icons*, ό.π. (υποσημ. 39), 155.

⁸³ Λαμπάκης 1889, 117-118. Λαμπάκης 1899, 26-28. Millet, πίν. XI:4. Diez – Demus, 75, εικ. 108. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής*, ό.π.(υποσημ. 65), 224-225.

⁸⁴ L. Wratlslaw-Mitrovic – N. Okunev, «La Dormition de la sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe», *Byzantinoslavica* 3 (1931), 138-139. Maguire, *Art and Eloquence*, ό.π. (υποσημ. 78), 63-64.

⁸⁵ Ακολουθώντας και πάλι τη φορά του ρολογιού, από βόρεια πλευρά προς νότια και μετά νοτιοδυτικά προς βορειοδυτικά.

Εικ. 14. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Κυρίως ναός. Δυτικός τοίχος: η Κοίμηση της Θεοτόκου, λεπτομέρεια.

Α(ΓΙΟC) ΑΝ/ΔΡ/Ο//ΝΙ/Κ/ΟC, Τάραχος, [Ο ΑΓΙΟC ΤΑ//ΡΑ/ΧΟ/C, και Πρόβος, [Ο ΑΓΙΟC] ΠΡΟ//Β/Ο/C⁸⁶, και στην αντίστοιχη νότια πλευρά οι άγιοι μάρτυρες της Έδεσσας, Σαμωνάς, Ο ΑΓΙΟC/ C/Α//Μ/Ο/ΝΑC, Γουρίας, Ο ΑΓΙΟC / Γ/ΟΥ//Ρ/Ι/ΑC, που θα συνοδεύονταν και από τον Άβιβο, ο οποίος δεν σώζεται⁸⁷.

Στα δυτικά τύμπανα του δυτικού τοίχου την Κοίμηση της Θεοτόκου παραστέκουν οι άγιοι Σέργιος, Ο |Α/Γ/Ι/Ο/C CΕΡ/Γ/Ι/Ο/C (Εικ. 16), στη νότια πλευρά, και Βάκχος, Ο | Α/Γ/Ι/Ο/C // Β/ΑΚ/Χ/Ο/C, στη βόρεια⁸⁸

(Εικ. 17). Οι Πέντε Μάρτυρες της Σεβάστειας, ή οι Άγιοι Πέντε, κοσμούσαν τη νότια κόγχη και τα εσωράγια των τόξων στη νοτιοδυτική πλευρά του κυρίως ναού, που ήταν καλυμμένη με σταυροθόλιο διακοσμημένο με το Χρίσμα, όπως και εκείνο της πρόθεσης⁸⁹. Ο Ευστράτιος, Ο | Α/Γ/Ι/Ο/C // ΕΥ/CΤΡΑ/Τ/Ι/Ο/C, καταλάμβανε τη νότια κόγχη και οι άγιοι Αυξέντιος, Ο Α(ΓΙΟC) ΑΥ/Ξ/ΕΝ//Τ/Ι/Ο/C, Ευγένιος, Ο | Α/Γ/Ι/Ο/C // ΕΥ/Γ/Ε/Ν/Ι/Ο/C, Ορέστης, [Ο ΑΓΙΟC .....]ΟC, και Μαρδάριος, [Ο ΑΓΙΟC ΜΑΡ]ΔΑ[Ρ]ΙΟC], τα εσωράγια των τόξων⁹⁰ (Εικ. 18).

⁸⁶ Λαμπάκης 1899, 32-33. Millet, πίν. XI:1. Diez – Demus, εικ. 80. Εορτή 12 Οκτωβρίου. *Synaxarium CP*, στ. 131-132. Chr. Walter, *Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 254, αρθ. XLVII.

⁸⁷ Λαμπάκης 1899, 45-46. Millet, 132. Diez – Demus, εικ. 79. Εορτή στις 15 Νοεμβρίου. *Synaxarium CP*, στ. 225-226.

⁸⁸ Λαμπάκης 1889, 118. Λαμπάκης 1899, 28. Millet, 147, εικ. 61, πίν. X,4 – XI,3. Diez – Demus, εικ. 68-69. Άγιοι μάρτυρες στρατιωτικοί, ιδιαίτερα δημοφιλείς. Εορτή 7 Οκτωβρίου. *Synaxarium CP*, στ. 115-116. Walter, *Warrior Saints*, ό.π. (υποσημ. 86), 146-162. Οι άγιοι αυτοί, αγαπητοί στα εικονογραφικά προγράμματα,

εικονίζονται και στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσι του Οσίου Λουκά, Th. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Αθήνα 1982, 99-100, εικ. 43-44, 46-47, και στη Νέα Μονή, Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής*, ό.π. (υποσημ. 65), 71-72, 154-156, πίν. 58, 60.

⁸⁹ Λαμπάκης 1889, 118-120. Λαμπάκης 1899, 29-30. Στον άγιο Ορέστη είναι αξιοσημείωτη η κατάληξη σε –ος Millet, εικ. 58, πίν. X:3 και XI:3. Diez – Demus, εικ. 75. Εορτή 13 Δεκεμβρίου. *Synaxarium CP*, στ. 305-306. Walter, *Warrior Saints*, ό.π. (υποσημ. 86), 219.

⁹⁰ Οι Άγιοι Πέντε, αγαπητοί στα εικονογραφικά προγράμματα, εικονίζονται και στον Όσιο Λουκά, Chatzidakis-Bacharas, ό.π.

Εικ. 15. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Κυρίως ναός. Δυτικός τοίχος: η Κοίμηση της Θεοτόκου, λεπτομέρεια.

Τις αντίστοιχες επιφάνειες στη βορειοδυτική πλευρά του ναού, που ήταν καλυμμένη –αντίστοιχα με τη νοτιοδυτική– με διακοσμημένο σταυροθόλιο, καταλάμβαναν οι πέντε πέρσες μάρτυρες, ο Ακίνδυνος, *Ο / Α/Γ/Ι/Ο/Σ Α/ΚΙΝ/Δ/Υ/ΝΟ/Σ*, στην κόγχη, ο Ελπιδηφόρος, *Ο / Α/Γ/Ι/Ο/Σ ΕΛ/ΠΙ/Δ<Η>/ΦΟ/ΡΟ/Σ*⁹¹, ο Ανεμπόδιστος, *Ο / Α/Γ/Ι/Ο/Σ Α/ΝΕΜ/ΠΙ/Ο/ΔΙ/ΣΤΟ/Σ*, και ο Πηγάσιος, *Ο / Α/Γ/Ι/Ο/Σ ΠΗ/ΓΑ/ΣΙ/Ο/Σ*, στα εσωράγια των τόξων. Ο Αφθόνιος δεν σώζεται⁹² (Εικ. 19).

(υποσημ. 88) 74-81 και στη Νέα Μονή, Μουρέκι, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής*, ό.π. (υποσημ. 65), 73-75, 157-162, όπου, όπως και οι άγιοι Σέργιος και Βάγκχος, συνοδεύουν την Παναγία στον τρουλίσκο του εσωνάρθηκα.

⁹¹ Η αρχική γραφή του ονόματος ήταν ορθογραφημένη, πρβλ. Λαμπάκης 1889, 119 και Λαμπάκης 1899, 30.

⁹² Λαμπάκης 1889, 119. Λαμπάκης 1899. 30-31, Millet, 124, εικ.

Όλοι οι απεικονιζόμενοι άγιοι είναι μάρτυρες της πίστης. Μάλιστα, στο δυτικό τμήμα του ναού οι άγιοι πουπλαισιώνουν την Κοίμηση της Θεοτόκου, ίσως παινίσσονται και ιαματική δράση, εφόσον εντάσσονται, όπως φαίνεται από μεταγενέστερες πηγές, στην ομάδα των Αναργύρων⁹³. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία

59, XI:2. Diez – Demus, εικ. 64, 76. Εορτή 2 Νοεμβρίου. *Synaxarium CP*, στ. 187-190. Εικονίζονται επίσης στον Όσιο Λουκά, Ν. Γκιολές, «Το εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά», *ΕΕΒΣ* 53 (2007-2009), *Κατάθεσις εις μνήμην του καθηγητού Δημητρίου Ζ. Σοφianού*, 140. Ο άγιος Ελπιδηφόρος και ο άγιος Ανεμπόδιστος έχουν αποσπαστεί από την αρχική τους θέση και πρόκειται να εκτεθούν σε εκθεσιακό χώρο της μονής.

⁹³ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως (έκδ.) *Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Πετρούπολη 1909, 278-279.

Εικ. 16. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Δυτικός τοίχος: ο άγιος Σέργιος.

Εικ. 17. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Δυτικός τοίχος: ο άγιος Βάχχος.

μοναστικών αγίων⁹⁴ και αγίων γυναικών⁹⁵, όπως φαίνεται από τις σωζόμενες παραστάσεις.

Η σύνθεση του εικονογραφικού προγράμματος, όπως περιγράφηκε παραπάνω, είναι φανερό ότι οδηγούσε τον μεσαιωνικό πιστό σε πνευματική ανάταση, καθώς αντίκριζε τον Παντοκράτορα στον τρούλλο, την πραγμάτωση της Ενσάρκωσης στην αψίδα και τις δύο βασικές παραστάσεις της θείας Οικονομίας, την Σταύρωση και την Εις Άδου Κάθοδον, δεξιά και αριστερά στις κεραίες του σταυρού. Ο πιστός θα βίωνε επίσης τον εσχατολογικό συμβολισμό της Ετοιμασίας του Θρόνου στον θόλο του ιερού, τη σύζευξη της Παλαιάς με την Καινή Διαθήκη στα παραβήματα και τις επίγειες Θεοφάνειες του Ενανθρωπήσαντος Λόγου, στα ημιχώνια.

Οι παραστάσεις αυτές συμπλέκονται με σιγητές

από τον μαριολογικό κύκλο, πρωτοποριακές για την εποχή, που σηματοδοτούν την έναρξη της πραγμάτωσης της Θείας Οικονομίας και αποτελούν ύμνο στην Παναγία, στην οποία είναι αφιερωμένο το καθολικό. Εμφαντικά, μάλιστα, ο πιστός βλέπει στα αριστερά, επάνω από τη Σταύρωση, το Γενέσιο και σε αντιστοιχία δεξιά, επάνω από την Ανάσταση, την Προσκύνηση των Μάγων / των πρώτων προσκυνητών/σοφών προς τον Ενανθρωπήσαντα Λόγο, σιγητή που συμπληρώνει την παράσταση της Γέννησης στο νοτιοανατολικό ημιχώνιο, όπως αναφέρθηκε⁹⁶.

Απέναντι από τη Σταύρωση ο πιστός βλέπει να αρχίζει η δογματική ιστορία του Πάθους. Προκειμένου, μάλιστα, η Βαΐοφόρος, όπως έχει παρατηρηθεί, να έχει την πρόεπουσα κατά το εικαστικό λεξιλόγιο θέση, ο καλλιτέχνης άλλαξε τη συνηθισμένη διάταξη της σύνθεσης, ώστε ο Χριστός να κατευθύνεται προς το κέντρο του ναού. Ο κύκλος του Πάθους συνεχίζεται στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα. Κατόπιν, στο δυτικό τμήμα της νότιας κεραίας του ναού ο πιστός στις μετά την Ανάσταση παραστάσεις βλέπει τον θρίαμβο (Εικ. 2).

⁹⁴ Στον Όσιο Λουκά εικονίζεται πολύ μεγάλος αριθμός μοναστικών αγίων, Vitaliotis, «Remarques», ό.π. (υποσημ. 44), 150-160. Στη Νέα Μονή σώζονται οι απεικονίσεις 12 μοναστικών αγίων, Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής*, ό.π. (υποσημ. 65), 171-185, 229.

⁹⁵ Λαμπάκης 1899, 17. Είναι ενδιαφέρον ότι στον νάρθηκα του καθολικού της ανδρικής αυτής μονής του Οσίου Λουκά εικονίζεται μεγάλος αριθμός αγίων γυναικών, Γκιολές, «Το εικονογραφικό πρόγραμμα», ό.π. (υποσημ. 92), 153-154.

⁹⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 82.

Στο νότιο τμήμα του νάρθηκα ο θεατής/πιστός παρακολουθεί στην αρχή του μαριολογικού κύκλου έναν ύμνο εικαστικό, γεμάτο λυρισμό. Σε αντίθεση με τις σκηνές του Πάθους στη βόρεια πλευρά, αντιπαρατίθεται η χαρμόσυνη αναγγελία για την επερχόμενη για την ανθρωπότητα άνοιξη, σύμφωνα και με την υμνολογία⁹⁷.

Οι δύο μεγάλες μεσολαβητικές μορφές του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην πρόθεση και του αγίου Νικολάου στο διακονικό, με την εμφαντική εμπλοκή των αρχιερέων της Παλαιάς Διαθήκης, του Ααρών και του Ζαχαρία, που συνοδεύουν τον Πρόδρομο, και δύο βασικών ιεραρχών της Καινής Διαθήκης, που συνοδεύουν τον Νικόλαο, του Γρηγορίου Νεοκαισαρείας και του Γρηγορίου των Ακραγαντίνων, υποδηλώνουν τη σύζευξη της Παλαιάς με την Καινή Διαθήκη περί την Ενσάρκωση, όπως αναφέρθηκε⁹⁸. Προδίδουν, όπως γίνεται φανερό, την προσωπικότητα ενός σοφού συνθέτη/δωρητή με βαθύτατη θεολογική παιδεία. Στην προσωπικότητα αυτή οφείλεται, όπως φαίνεται, και η επιλογή των τεσσάρων ιεραρχών, Σίλβεστρου, Ανθιμου, Ελευθέριου και Αβέρκιου, που δεν συνηθίζονται ως βασικοί λειτουργοί στη θέση αυτή⁹⁹. Προερχόμενοι από ευαίσθητες περιοχές της αυτοκρατορίας, φαίνεται να υποδηλώνουν την ιδιαίτερη αγάπη αυτού που οργάνωσε το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, για την ιεραποστολική και θαυματουργική δράση. Η επιλογή μαρτύρων της πίστης και η απουσία μοναχών και αγίων γυναικών υπαινίσσονται, επίσης, προσωπικές προτιμήσεις του δωρητή.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, διατυπωμένο με σοφία αλλά και λιτότητα, η οποία χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές και το «λεξιλόγιο» των επί μέρους παραστάσεων, εμπεριέχει στοιχεία πρωτοποριακά για την εποχή και φανερώνει σαφώς δωρητή με υψηλή θεολογική κατάρτιση και ευαισθησία τόσο πολιτισμική όσο και πολιτική. Από το πρόγραμμα δεν λείπουν, μάλιστα, και οι άμεσες αναφορές σε εικονογραφικά πρότυπα της Μεγάλης Εκκλησίας¹⁰⁰.

Το μέτρο και η αρμονία στην απόδοση των μορφών, των σκηνών και της διάταξης των παραστάσεων

μέσα στο οικοδόμημα¹⁰¹, όπως και οι εικονογραφικοί τόποι που έρχονται από την ελληνιστική αρχαιότητα, σε συνδυασμό με την ορθογραφία των επιγραφών¹⁰², δείχνουν εμποτισμένο από την κλασική παιδεία λόγιο, που συνέθεσε το πρόγραμμα και ο οποίος θα ήταν πιθανότατα και ο δωρητής του ναού, χωρίς να μπορεί να αγνοηθεί ασφαλώς και ο ρόλος του ζωγράφου, ο οποίος σε αυτήν την περίπτωση θα είχε επιλεγεί με αντίστοιχα κριτήρια¹⁰³.

Ο δωρητής

Σύμφωνα με τις αναγνώσεις αυτές, με την επιφύλαξη βέβαια ότι όλες οι παραστάσεις δεν σώζονται στο μνημείο και ότι ως ένα σημείο οι μαρτυρίες είναι ενδεικτικές, φαίνεται πολύ πιθανό ότι η προσωπικότητα του εμπνευσμένου συνθέτη/δωρητή των ψηφιδωτών –και κατ' επέκταση της μονής¹⁰⁴– περιλαμβάνει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

1. Έχει υψηλού επιπέδου θεολογική κατάρτιση, εφόσον διατυπώνει εικονογραφικά νοήματα υψηλού θεολογικού περιεχομένου και βρίσκεται στην πρωτοπορία των διαμορφώσεων του νεωτερικού εικονογραφικού λεξιλογίου της εποχής και των εικονογραφικών κύκλων.
2. Είναι λόγιος και αποπνέει γνώση της θύραθεν παιδείας.
3. Με τις επιλογές του προβάλλει την αντίληψή του για την οικουμενικότητα της αυτοκρατορίας και υπαι-

¹⁰¹ Για αναλυτική τεχνολογική ανάλυση, Χατζηδάκης, «Μεσοβυζαντινή Τέχνη», ό.π. (υποσημ. 1), 400-403. D. Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece During the Eleventh and Twelfth Centuries», *DOP* 24-25 (1981-1982), 94-98, πίν. 28-33. Χατζηδάκη, *Ψηφιδωτά*, ό.π. (υποσημ. 1), 21-22.

¹⁰² Απόλυτα δεν μπορούν να αρθούν συμπεράσματα, εξαιτίας των κακοτεχνιών του Fr. Novo.

¹⁰³ Σχετικά με την τεχνική των γυάλινων ψηφιδωτών, βλ. R. Arletti, «A Study of Glass Tesserae from Mosaics in the Monasteries of Daphni and Hosios Loukas», Ch. Entwistle – L. James (επιμ.), *New Light on Old Glass: Recent Research on Byzantine Mosaics and Glass*, Λονδίνο 2013, 82-87. Ωστόσο, η έλλειψη συγκριτικών στοιχείων τεχνικής δεν μπορεί να δώσει στοιχεία προς το παρόν, με βάση τις πολύ σημαντικές αυτές τεχνικές προσεγγίσεις.

¹⁰⁴ Πρόκειται για ένα αδιάσπαστο σύνολο, βλ. Bouras, «The Daphni Monastic Complex», ό.π. (υποσημ. 1).

⁹⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 78.

⁹⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 200, υποσημ. 38-39.

⁹⁹ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 57.

¹⁰⁰ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 33, τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας της αψίδας.

Εικ. 18. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Νοτιοδυτικό διαμέρισμα, νότια κόγχη: ο άγιος Ευστράτιος, στο εσωράχιο είναι ορατοί οι άγιοι Μαρδάριος και Ορέστης.

νίσσεται αγάπη προς τη θαυματουργική δράση¹⁰⁵.

4. Αν και ο ναός είναι καθολικό μοναστηριού, δεν φαίνεται να τονίζει ιδιαίτερα τη μοναστική αυστηρότητα¹⁰⁶, εφόσον δεν διασώζεται καμία παράσταση μοναχού¹⁰⁷.
5. Φαίνεται να είναι αυστηρός ως προς την παρουσία γυναικών σε μοναστικό ναό, αν και το καθολικό είναι αφιερωμένο στην Παναγία και εξαιρείται η αποδιδόμενη σε αυτήν τιμή με την εμφαντική εικονογραφική διατύπωση του κύκλου της¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 200-204.

¹⁰⁶ Πρβλ. παρακάτω, σ. 217.

¹⁰⁷ Όπως σώζονται στα Λαγουδερά (1192), στην Κύπρο, όπου ο δωρητής είναι κοσμικός και λόγιος, Λέων Α. Nikolaidès, «L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudera, Chypre. Étude iconographique des fresques de 1192», *DOP* 50 (1996), 22-30, 116-121.

¹⁰⁸ Η μόνη μικρή επιφύλαξη στην παρατήρηση αυτή είναι μήπως έχουν σωθεί κάποιες απεικονίσεις γυναικών, στον νάρθηκα, αν

6. Διαφαίνεται οικονομική ευμάρεια, μέσα από την κατασκευή και την ποιότητα της διακόσμησης και των επιγραφών του ναού, εφόσον ο κτήτορας επιλέγει εξαιρετο γραφέα/ζωγράφο και άψογα πρότυπα, εικονογραφικά και επιγραφικά.

Ο πρωτοποριακός χαρακτήρας του μνημείου σε όλα τα στοιχεία που παρουσιάζει, επιτρέπει, επομένως, τη διατύπωση της άποψης ότι πρόκειται για έναν λόγο της εποχής, άνθρωπο με υψηλού επιπέδου θεολογική κατάρτιση και παιδεία, και με πολλούς δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη, από όπου είχε τη δυνατότητα να μετακαλέσει έναν ιδιαίτερα ταλαντούχο και καλλιεργημένο ζωγράφο/ψηφοθέτη. Φαίνεται πιθανότερο να ήταν ένας κοσμικός αξιωματούχος που κατείχε

και τίποτα σχετικό δεν μαρτυρείται, εφόσον η ορθομαρμάρωση έφθανε ως τις γενέσεις των θόλων.

Εικ. 19. Μονή Δαφνίου, καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Βορειοδυτικό διαμέρισμα, βόρεια κόγχη: ο άγιος Ακίνδυνος, στα εσωράχια είναι ορατοί οι άγιοι Πηγάσιος και Ακίνδυνος.

μεγάλο πλούτο. Ίδρυσε το μοναστήρι και αφιέρωσε το καθολικό του στην Κοίμηση της Θεοτόκου, εκφράζοντας παράλληλα ιδιαίτερη τιμή σε δύο ιεράρχες με το όνομα Γρηγόριος, γιατί αυτό ήταν πιθανώς το όνομά του. Τα χαρακτηριστικά αυτά, όπως συγκεντρώθηκαν παραπάνω, ωθούν στην αναζήτηση ενός προσώπου στα τέλη του 11ου με αρχές 12ου αιώνα, με ανάλογη προσωπικότητα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πληροφορίες προς αυτήν την κατεύθυνση μας προσφέρουν τρία δημοσιευμένα μολυβδόβουλλα, ένα στη συλλογή του Dumbarton Oaks και δύο στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, τα οποία χρονολογούνται στην περίοδο από τα τέλη του 11ου μέχρι το πρώτο τέταρτο του 12ου αιώνα και ανήκουν στον Γρηγόριο Καματηρό.¹⁰⁹ Και τα τρία αυτά μολυβδόβουλλα φέρουν στην εμπρόσθια

έδωσε αρχικά την πληροφορία από τη βάση δεδομένων που έχει δημιουργήσει για τους αξιωματούχους του Θέματος Ελλάδος και Πελοποννήσου, Ο. Karagiorgou, *The theme of Hellas: prosopography and administrative structure* [part of the Research Project TAKTIKON: an online database on the prosopography and administrative structure of Byzantine themes, edited by Ο. Karagiorgou (Project's director), P. Charalampakis and Chr. Malatras]. Για το μολυβδόβουλλο στο Dumbarton Oaks, βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides (έκδ.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 2, *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Ουάσινγκτον 1994, 39, αριθ. 8.39 και <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.4605>. Για τα δύο μολυβδόβουλλα στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, βλ. Chr. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000, 176-179, αριθ. 101, όπου παρατίθεται και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία, με πρώτη αναφορά αυτήν του Σπ. Λάμπρου, *Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος*, Αθήνα 1878, 25, αριθ. 4.

¹⁰⁹ Ευχαριστώ τη συνάδελφο δρα Όλγα Καραγιώργου που μου

Εικ. 20. Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο. Μολυβδόβουλλο, ΚΟ 94 (ΑΕ2946). Εμπροσθότυπος: η Παναγία Επίσκεψις Μονόγραμμα: Μητήρ Θεού.

Εικ. 21. Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο. Μολυβδόβουλλο, ΚΟ 94 (ΑΕ2946). Οπισθότυπος: Θεοτόκε βοήθει Γρηγορίω πρωτοπρέτωρι Πελοποννήσου κέ Ἑλλάδος τῷ Καματηρῷ.

όψη τους παράσταση της Θεοτόκου στον τύπο τον λεγόμενο *Επίσκεψις* –στοιχείο ενδιαφέρον, εφόσον στη Θεοτόκο είναι αφιερωμένο το καθολικό της μονής Δαφνίου.¹¹⁰ Στον οπισθότυπο, μαζί με την επίκληση στη Θεοτόκο δηλώνεται από την επιγραφή ότι ο Γρηγόριος Καματηρός ήταν πραιίτωρ των Θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου (Εικ. 20-21).¹¹¹ Εκτός από τα προαναφερθέντα τρία μολυβδόβουλλα έχουν σωθεί και άλλα, των οποίων ο κάτοχος φέρει το όνομα Γρηγόριος Καματηρός, με την ίδια παράσταση στον εμπροσθότυπο, τα οποία είναι πιθανό να ταυτίζονται με το ίδιο πρόσωπο.¹¹²

¹¹⁰ Για τον τύπο και την προσωινία, όπως προσδιορίζεται από τα νομίσματα, W. Seibt, «Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert», *SBS* 1 (1987), 54-55. Β. Πέννα, «Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα νομίσματα και στα μολυβδόβουλλα», Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2000, 211 και σημ. 15.

¹¹¹ Β. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, 109-110.

¹¹² Βλ. τον συγκεντρωτικό κατάλογο στο Ι. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 2, *Byzantine seals with Family names*, Σόφια 2006, 173, αριθ. 3a-c. Στον κατάλογο μολυβδοβούλλων του

Jordanov, τα οποία αναφέρουν απλά και μόνο το όνομα Γρηγόριος Καματηρός χωρίς τίτλους ή/και αξίωμα (ό.π. αριθ. 3a), θα πρέπει να προστεθούν ακόμα δύο: ένα στο Μουσείο Ιστορίας στο Dobrich/Δοβρουτσά της Βουλγαρίας, βλ. I. Valeriev, «A New Lead Seal of Gregorios Kamateros», *Pontica* 47 (2014), 557-561, και ένα στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, βλ. I. Κολτσίδα-Μακρή, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1996, 112-113, αριθ. 297. Το τελευταίο, μάλιστα, σύμφωνα με την εκδότριά του, προέρχεται πιθανόν από το ίδιο βουλωτήριο με μολυβδόβουλλο από το Ερμιτάζ, που δημοσίευσε η V. Shandrovskaia-Samoilovna, «Grigoriĭ Kamatir i ego rečat' v sobranij Gosudarstvennogo Zrmitaža» (Gregory kamateros and his seal in the collection of the State Hermitage Museum), *Vizantijskij Vremennik* 16 (41) (1959), 173-182. Ένα ακόμη μολυβδόβουλλο στον κατάλογο του Jordanov (ό.π., αριθ. 3β) ανήκει σε έναν Γρηγόριο Καματηρό, ο οποίος (σύμφωνα με την επιγραφή που απλώνεται και στις δύο όψεις του μολυβδοβούλλου) ήταν *πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου, μυστογράφος, κριτὴς ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ βασιλικὸς νοτάριος ἐπὶ τῶν εὐαγῶν οἴκων*. Ο Jordanov χρονολογεί το μολυβδόβουλλο αυτό στον 11ο αιώνα, ενώ ο Σταυράκος [*Die byzantinischen Bleisiegel*, ό.π. (υποσημ. 109), 179, υποσ. 335] το τοποθετεί στο γ' τέταρτο του 11ου αιώνα και θεωρεί μάλλον απίθανη τη σύνδεσή του με τον ομώνυμο κάτοχο των άλλων μολυβδοβούλλων (βλ. Jordanov, ό.π., αριθ. 3a και 3c), που φέρουν το όνομα Γρηγόριος Καματηρός και παράσταση της Θεοτόκου στον λεγόμενο τύπο *Επίσκεψις*, στην εμπρόσθια όψη.

Για τον Γρηγόριο Καματηρό ο Νικήτας Χωνιάτης¹¹³ δίνει πληροφορίες, αναφέροντας ότι δεν ήταν γόνος διακεκριμένης οικογένειας και επίσης δεν ήταν πλούσιος, αλλά διακρινόταν για τη μόρφωσή του¹¹⁴ και έγινε πλούσιος ως επαρχιακός φοροσυλλέκτης σε διάφορες επαρχίες¹¹⁵. Το όνομά του πρωτοεμφανίζεται σε έγγραφο της Πάτιμου του 1088 ως *λογαριαστού* (λογιστού) *του σεκρέτου του γενικού*. Στο έγγραφο αυτό υπογράφει αντ' αυτού ο πατέρας του Βασίλειος, *μάγιστρος και κριτής του βήλου*¹¹⁶. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, περιορχόμενος στις επαρχίες για τη συλλογή φόρων απέκτησε μεγάλο πλούτο¹¹⁷.

Το 1094 ο Γρηγόριος μνημονεύεται από την Άννα Κομνηνή ως *νεωστή προσληφθείς και υπογραμματούων*¹¹⁸, ότι δηλαδή πρόσφατα ανέλαβε καθήκοντα υπογραμματού του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118)¹¹⁹. Στη συνέχεια έγινε *πρωτοασκηρήτης και νοβελίσσιμος*¹²⁰ και *πραίτωρ* Ελλάδος και Πελοποννήσου.¹²¹ Η δημοσιονομική και επί των οικονομικών εμπειρία του ασφαλώς ήταν μεγάλη, εφόσον χρημάτισε *πραίτωρ*

Ελλάδος και Πελοποννήσου, πολιτικός διοικητής ενός σημαντικού Θέματος¹²². Νυμφεύτηκε την Ειρήνη Δούκαινα, κόρη του *πρωτοστράτορα* Μιχαήλ Δούκα, αδελφού της Αυγούστας. Απέκτησε τον τίτλο του *σεβαστού* και έφθασε να γίνει, σύμφωνα με την πληροφορία του Χωνιάτη, *λογοθέτης των σεκρέτων* από τον Αλέξιο Α΄¹²³. Μετά τον θάνατο του Αλεξίου διατήρησε την εύνοια του Ιωάννη Β΄, ο οποίος του εμπιστεύτηκε τη διοίκηση των δημόσιων οικονομικών¹²⁴. Φαίνεται ότι τα παιδιά του γεννήθηκαν στον 12ο αιώνα, εφόσον σταδιοδρόμησαν, με υψηλή μόρφωση και αξιώματα, από τα μέσα περίπου της εκατονταετίας¹²⁵. Δεν είναι γνωστή η ημερομηνία του θανάτου του, που θα πρέπει να συνέβη μεταξύ των ετών 1126 και 1132/1133¹²⁶.

Πρώτη μνεία του ονόματος Καματηρός γίνεται τον 9ο αιώνα, αλλά από τα μέσα περίπου του 11ου η παρουσία Καματηρών, συγγενών πιθανώς, στη διοίκηση, εκκλησιαστική και κοσμική, γίνεται αντιληπτή¹²⁷. Το

¹¹³ Νικήτα Χωνιάτου, *Ιστορία*, έκδ. Bekker, 13, 23-25 και 14, 1-4 και έκδ. Van Dieten, 9, 16-22.

¹¹⁴ Ο δ' άνιρ ούτος λόγιος μὲν [...], ό.π., 9, 17.

¹¹⁵ Για τη λειτουργία των θεσμών στον ελλαδικό χώρο τον 11ο-12ο αιώνα, τελευταία βλ. J. Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205», *DOP* 29 (1975), 253-284 [*Margins and Metropolis: Authority Across the Byzantine Empire*, Princeton 2013, 3, 58-102, ιδ. 78-82.

¹¹⁶ F. Miklosich – J. Müller (έκδ.), *Acta et diplomata graeca meddii aevi sacra et profana*, VI, Βιέννη 1890, 50. Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτιμου*, Αθήνα 1980, 338-339.

¹¹⁷ Νικήτα Χωνιάτου, *Ιστορία*, έκδ. Bekker, 14, 1-2 και έκδ. Van Dieten, 9, 19-20. Σχετικά με τις δραστηριότητες της αυτοκρατορικής διοίκησης στις επαρχίες, L. Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society 950-1100*, Καίμπριτζ 2004, 39, 47-65.

¹¹⁸ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, IX, 8, 1, έκδ. B. Leib, II, 178, 24-26 και έκδ. Reinsch – Kambylis, 275, 56-57.

¹¹⁹ Αμφιβολίες έχουν εκφραστεί για την ταυτότητα των δύο προσώπων από τον V. Laurent, «Un sceau inédit du protospathaire Basile Kamateros» *Byzantion* 6 (1931), 253-272, ιδ. 264-266. Σχετικά με τον προβληματισμό αυτό, βλ. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel*, ό.π. (υποσημ. 111), 178, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹²⁰ Τον Ιούνιο του 1094 φαίνεται ότι έγινε η προαγωγή του Γρηγορίου σε *πρωτοασκηρήτη και νοβελίσσιμο*, P. Gautier (έκδ.), Θεοφυλάκτου Αχρίδος, *Επιστολαί* (CFHB 16.2), Θεσσαλονίκη 1986, 77-79 και 571-579 (επιστολή αριθ. 127).

¹²¹ Skoulatos, *Les personnages*, ό.π. (υποσημ. 111), 110.

¹²² Herrin, *Margins*, ό.π. (υποσημ. 115), 74.

¹²³ Νικήτα Χωνιάτου, *Ιστορία*, έκδ. Bekker, 14, 3-4 και έκδ. Van Dieten, 9, 20-22. D. Polemis, *The Doukai. A contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, 78-79. Κ. Βαζζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, 146. P. Magdalino, «Innovations in Government», M. Mullet – D. Smythe (έκδ.), *Alexios I Komnenos*, Μπέλαστ 1996, 153-155. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Καίμπριτζ 1993, 253 (*Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού 1143-1180*, μτφρ. Αγγαία Κάσδαγλη, Αθήνα 2008, 409-410).

¹²⁴ Θεοφυλάκτου, *Επιστολαί*, ό.π. (υποσημ. 120), 74.

¹²⁵ G. Stadtmuller, «Zur Geschichte der Familie Kamateros», *BZ* (1934), 352-358. Polemis, *The Doukai*, ό.π. (υποσημ. 123), 125-133. Magdalino, *The Empire*, ό.π. (υποσημ. 123), 259-260, 290 (*Η αυτοκρατορία*, ό.π., 418-420, 464-465). J. Darrouzès (έκδ.), *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours*, (*Le monde byzantin*), Παρίσι 1970, 43-49. P. Gautier (επιμ.), *Michel Italikos Lettres et Discours*, Παρίσι 1972, 39-41. M. Loukaki, *Grégoire Antiochos. Éloge du Patriarche Basile Kamateros*, Παρίσι 1996, 29-36, αν και η ταύτιση με συγκεκριμένο κατιόντα είναι δύσκολη. Τελευταία: M. Campagnolo-Pothitou – J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de la collection George Zacos au Musée d'art et d'histoire de Genève*, Γενεύη 2016, αριθ. 58, 77 σημ. 1.

¹²⁶ Skoulatos, *Les personnages*, ό.π. (υποσημ. 111), 110. Μετα τον θάνατο του Αλεξίου Α΄ (1118) και πριν το 1133: Θεοφυλάκτου, *Επιστολαί*, ό.π. (υποσημ. 120), 74.

¹²⁷ Από την αλληλογραφία του Θεοφυλάκτου Αχρίδας φαίνεται ότι σύγχρονος περίπου με τον Γρηγόριο υπήρχε και ένας ακόμη Γρηγόριος από την οικογένεια, εξάδελφος, ίσως, λόγω βαπτιστικού ονόματος (:), άγνωστος από άλλού, επίσκοπος στη Βουλγαρία.

όνομα έγινε ιδιαίτερα σεβαστό μετά τον γάμο του Γρηγορίου με την Ειρήνη. Από αυτήν την εποχή και μετά η οικογένεια Καματηρών-Δουκών απέκτησε πολύ υψηλή κοινωνική θέση και οι άμεσοι κατιόντες έφεραν τον τίτλο του *σεβαστού*¹²⁸.

Ως προσωπικότητα ο αξιωματούχος αυτός συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά του κτήτορα, όπως αποτυπώθηκαν στο εικονογραφικό πρόγραμμα και την εικονογραφική έκφραση του καθολικού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Δαφνί¹²⁹. Αποτελεί, επομένως, ο Γρηγόριος Καματηρός μια πολύ ισχυρή υποψηφιότητα για να θεωρηθεί ως ο χορηγός της Μονής Δαφνίου¹³⁰.

Προσωπογραφικά

Εκτός από τις μαρτυρίες των ιστορικών, μια ενδιαφέρουσα σειρά από πληροφορίες για τον Γρηγόριο Καματηρό προέρχεται από φιλολογικές πηγές¹³¹. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδας διατηρούσε φιλία και αλληλογραφούσε μαζί

Θεοφύλακτου, *Ἐπιστολαί*, ό.π. (υποσημ. 120), επιστολή αριθ. 53. Πρβλ. και το μολυβδόβουλλο ενός Γρηγορίου Καματηρού, *πρωτοσπαθαρίου επί του χρυσοτριγλίνου, μυστογράφου, κριτή επί του Ιπποδρόμου και βασιλικού νοταρίου επι των ευαγών οίκων*, των μέσων του 11ου αιώνα (Fogg. A.M.159), ό.π. (υποσημ. 112).

¹²⁸ Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès*, ό.π. (υποσημ. 125), 44 σην. 6.

¹²⁹ Όπως στο καθολικό της μονής Δαφνίου εικονίζονται στο διακονικό οι άγιοι Γρηγόριος ο Ακραγαντίνων και Γρηγόριος Νεοκαισαρείας ως τιμώμενοι ιδιαίτερα από τον δωρητή, όμοια και στο διακονικό του Οσίου Λουκά εικονίζονται οι άγιοι Φιλόθεος και Θεόδωρος προς απόδοση τιμής στους υπεύθυνους για την ανέγερση και τη διακόσμηση του καθολικού, του ηγούμενου Φιλόθεου και Θεόδωρου/Θεοδόσιου Λεωβάχου, βλ. N. Chatzidakis, «La présence de l'higoumène Philothéos dans le catholicon de saint-Luc en Phocide (Hosios Loukas). Nouvelles remarques», *CahArch* 54 (2011-2012), 17-32. Η ίδια, «The Abbot Philotheos, Founder of the Katholikon of Hosios Loukas. Old and new observations», Ch. Entwistle – L. James (επιμ.), *New Light on Old Glass: Recent Research on Byzantine Mosaics and Glass*, Λονδίνο 2013, 254-259, όπου πλήρης η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹³⁰ Η πρόταση αυτή ανακοινώθηκε στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Art and the Byzantine Word. Individuality of artistic creativity in honour of Olga Popova», Μόσχα, 7-10 Νοεμβρίου 2018, στα *Πρακτικά* του οποίου πρόκειται να δημοσιευτεί με τη μορφή εκείνης της ανακοίνωσης.

¹³¹ Ευχαριστώ τη συνάδελφο Μαρίνα Λουκάκη για τις υποδείξεις της και την εποικοδομητική συζήτηση που είχαμε.

του¹³². Είναι ενδιαφέρον ότι ο λόγιος αυτός ιεράρχης αποκαλεί τον Γρηγόριο *υπέρολαμπρο / πανυπέρολαμπρο* και αναγνωρίζει στο πρόσωπό του αγχίνοια και μεγαλογνωμοσύνη¹³³. Διαφαίνεται, επίσης, στις επιστολές του Θεοφύλακτου η δύναμη και η επιρροή που ασκούσε στον βασιλέα¹³⁴ και ότι η σταθερή έκφραση μηνυμάτων φιλανθρωπίας άρεσαν στον Γρηγόριο¹³⁵.

Ο αυλικός ποιητής Καλλικλής, όταν πέθανε ο Γρηγόριος, έγραψε ένα ποίημα, όπου διαφαίνεται η μεγάλη απώλεια που προκάλεσε η απουσία του τελευταίου στην αυλή, ενώ συγχρόνως αποτυπώνεται και η τρυφερή σχέση που είχε ο Γρηγόριος με τους οικείους του¹³⁶. Σε ένα δεύτερο ποίημα φαίνεται η πίστη του ποιητή για την τελική σωτηρία των ευλαβών συμβίων, του Γρηγορίου και της Ειρήνης¹³⁷.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος στην επικήδεια μονωδία που έγραψε για τον Γρηγόριο, τον περιγράφει ως πραγματικό κυβερνήτη της αυτοκρατορίας¹³⁸. Αναφέρεται στον *σοφόν και αλλού σοφώτατον λογοθέτην*¹³⁹ και θρημώντας για την απώλεια εξυμνεί τη ρητορική του δεινότητα σε άριστη αττική διάλεκτο, που σίγησε με τον θάνατό του¹⁴⁰. Λέγει ότι ήταν σεβαστός από όλους και για όλα, και τον αποκαλεί θεολόγο ανώτερο από τους φιλοσόφους και κριτή των ρητόρων. Υμνεί τις νομικές και νομοθετικές του ικανότητες ανάμεσα στους νομικούς

¹³² Θεοφύλακτου, *Ἐπιστολαί*, ό.π. (υποσημ. 120), 73-79.

¹³³ Θεοφύλακτου, *Ἐπιστολαί*, ό.π. (υποσημ. 120), επιστολές αριθ. 31 στ. 1, αριθ. 38 στ. 10-11, αριθ. 67 στ. 29, αριθ. 116 στ. 1-2.

¹³⁴ Θεοφύλακτου, *Ἐπιστολαί*, ό.π. (υποσημ. 120), επιστολές αριθ. 31, 38, 67 (σχετικά με τον διορισμό του Γρηγορίου Πακουριανού επικεφαλής του Θέματος της Αχρίδας).

¹³⁵ Θεοφύλακτου, *Ἐπιστολαί*, ό.π. (υποσημ. 120), επιστολή αριθ. 127, στ. 42-43.

¹³⁶ Νικολάου Καλλικλή, ποίημα 21: *Εἰς τὸν τάφον τοῦ Καματηροῦ Λογοθέτου*, ποίημα 21, στο R. Romano (έκδ.), *Nicola Callicle Carmi. Testo critico, introduzione, commentario e lessico*, Νάπολη 1980, 96-97.

¹³⁷ Νικολάου Καλλικλή, ποίημα 18: *Εἰς τὸν Χριστὸν ἱστάμενον ἐπὶ τῷ τάφῳ ὡς ἐκ προσώπου (-ώπων) ἀμφοτέρων τοῦ τε λογοθέτου καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ κυρᾶς Εἰρήνης μετὰ μοναχικοῦ σχήματος ἱσταμένων*, στο Romano, ό.π., 92-93.

¹³⁸ A. Majuri, «Analecta Prodrômea dal Vat. gr. 305», *Rendiconti della R. Accademia dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser.V, 17, Ρώμη 1908, 528, στίχ. 18-19, 532, στίχ. 18-21.

¹³⁹ *Τῷ σοφῷ λογοθέτῃ, σοφώτατε λογοθέτα*, ό.π., 528, στίχ. 18-19, 532, στίχ. 9.

¹⁴⁰ Ό.π., 530, στίχ. 5-6.

και τον αποκαλεί κανόνα για την Εκκλησία και στόλι-
σμα για τη Σύγκλητο¹⁴¹. Εξυμνεί, επίσης, τη γλωσσομά-
θειά του, μαζί με την πραότητα του χαρακτήρα του και
την ευπροσηγορία του προς όλες τις κοινωνικές ομά-
δες¹⁴², και τονίζει τη θλίψη που έφερε η απώλειά του,
στους πάντες, στην πολιτεία, στην Εκκλησία και προ-
παντός στη σύζυγό του¹⁴³.

Ο Γρηγόριος Καματηρός φαίνεται ότι αλληλογρα-
φούσε και με τον δάσκαλο του Προδρόμου, τον Μιχαήλ
Ιταλικό, εφόσον η επιστολή του αριθ. 12, που είναι ανε-
πίγραφη, θεωρείται ότι απευθύνεται στον Γρηγόριο¹⁴⁴.

Η λιτή διατύπωση του εικονογραφικού προγράμ-
ματος του καθολικού στη Μονή Δαφνίου, η εμπλοκή
των κύκλων με πρωτοποριακό τρόπο και η κλασικι-
στική αντίληψη που αποπνέει το μνημείο, καθώς πα-
ραπέμπει σε μορφές της κλασικής αρχαιότητας, απο-
δοσμένες, ωστόσο, με τον αντιφυσιοκρατικό τρόπο με
τον οποίο εκφράζεται η υπέρβαση αυτήν την εποχή,
συνάδουν με τα στοιχεία της προσωπικότητας του
Γρηγόριου Καματηρού που προαναφέρθηκαν. Το ει-
κονογραφικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί, με σοφή
έμφαση στη σύζευξη της Παλαιάς με την Καινή Διαθή-
κη, η οποία κορυφώνεται στην έξαρση της τιμής στην
Παναγία και στην υμνολογία στον Παντοκράτορα,
ταιριάζει επίσης στην προσωπικότητά του. Με την
επιλογή των συγκεκριμένων επισκόπων στο ιερό, που
προέρχονται από τις χαμένες ή διεκδικούμενες περιο-
χές της αυτοκρατορίας (1071), και από την ευαίσθητη
περιοχή του Ιλλυρικού τονίζεται η πίστη του στην οι-
κουμενικότητα της ορθοδοξίας και της αυτοκρατορίας,
και εξαιρείται η φιλανθρωπία, ίδιον και του δικού
του χαρακτήρα, όπως φαίνεται και από τις φιλολογι-
κές πηγές¹⁴⁵. Εκφράζεται, επίσης, ιδιαίτερη τιμή στους
μάρτυρες της πίστης, όπως ταιριάζει σε έναν υψηλό
αξιωματούχο και άρχοντα κοσμικό¹⁴⁶.

Όπως αναφέρθηκε, στη διακόσμηση του καθολι-
κού δεν υπάρχει γυναικεία παρουσία και επομένως δεν
διαφαίνεται από τις σωζόμενες παραστάσεις κανένας
υπαινιγμός σε επίκληση αγίας, ούτε διαφαίνεται υπαι-
νιγμός για οικογένεια του κτήτορα, παρά την τρυφε-
ρή σχέση που, όπως φαίνεται από τον Καλλικλή και
τον Προδρόμο¹⁴⁷, ο Γρηγόριος είχε με την οικογένειά
του. Το στοιχείο αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι η χορη-
γία, πιθανότερα, έγινε από τον πραιτόρα πριν από τον
γάμο του με την Ειρήνη Δούκαινα και την εξ αγχιστεί-
ας σύνδεσή του με την αυτοκρατορική οικογένεια¹⁴⁸.
Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση να
έγινε και λίγο αργότερα.

Το ότι η μονή Δαφνίου ιδρύθηκε από κάποιον κο-
σμικό αξιωματούχο προκύπτει έμμεσα και από μία
πληροφορία που περιέχεται στον *Βίο του Οσίου Με-
λετίου*, ο οποίος ίδρυσε την ίδια περίπου εποχή με τη
μονή Δαφνίου την ομώνυμή του μονή στον Κιθαιρώ-
να¹⁴⁹. Όπως αναφέρεται στον *Βίο*, κάποιος μοναχός
έφυγε από το Δαφνί αναζητώντας αუსτηρότερη ζωή
στο μοναστήρι του Μελετίου, την οποία όμως δεν μπό-
ρεσε να αντέξει και θέλησε να επιστρέψει στην προτέ-
ρα του στέγη¹⁵⁰, όπου η ζωή των μοναχών ήταν, όπως
συμπεραίνεται, ευκολότερη. Γίνεται αντιληπτό ότι το
τυπικό της μονής Δαφνίου, της οποίας κτήτορας φαί-
νεται ότι ήταν ο Γρηγόριος Καματηρός, ήταν λιγότερο
αუსτηρό από εκείνο που επέβαλλε ο ασκητής Μελέτιος.

Είναι ενδιαφέρον ότι στον ίδιο *Βίο* αναφέρεται και
ένας άλλος Καματηρός, ο Επιφάνιος, ανθύπατος Ελλά-
δος και Πελοποννήσου, ο οποίος σώθηκε από τον όσιο
από βέβαιο πνιγμό¹⁵¹. Το όνομα αυτό είναι γνωστό και
από σφραγίδες μολυβδόβουλλων αυτής της εποχής¹⁵².
Την ίδια εποχή περίπου αναφέρεται στο ξαναγραμ-
μένο περί το 1080-1120 *Τυπικό της αδελφότητας της
Παναγίας της Ναυπακτιώτισσας*, του 1048, η Μαρία,

¹⁴¹ Σὺν καὶ θεολόγος ἦσθα τοῖς φιλοσόφοις καὶ παισὶ ῥητόρων
δαιτητῆς καὶ τοῖς ἀμφὶ τοὺς νόμους νόμος καὶ νομοθέτης [...],
ό.π., 532, στίχ. 18-21.

¹⁴² Ό.π., 532, στίχ. 17-25.

¹⁴³ Ό.π., 537, στίχ. 30-33, 538, στίχ. 1-2.

¹⁴⁴ P. Gautier (έκδ.), *Michel Italikos, Lettres et Discours*, Παρίσι
1972, 137-138.

¹⁴⁵ Majuri, «Analecta Prodromea», ό.π. (υποσημ. 138), 528-535,
ιδ. 532, στίχ. 21-27.

¹⁴⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 208-209, υποσημ. 86-88, 90-91.

¹⁴⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 136 (Καλλικλής), υποσημ. 138 (Πρό-
δρομος).

¹⁴⁸ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 123.

¹⁴⁹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παρα-
λαύρια αὐτῆς», *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-1940), 34-106.

¹⁵⁰ Ι. Πολέμης (έκδ.), «Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ
νέου, ἐκτεθεὶς παρὰ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου», *Οἱ Βίοι του
αἰγίου Μελετίου του Νέου*, Αθήνα 2018, 206-209, αριθ. 19.

¹⁵¹ Ό.π., 196-199, αριθ. 17.

¹⁵² Τελευταία: Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*,
2, ό.π. (υποσημ. 115) 170, αριθ. 254, βλ. συγκεντρωτικά, σ. 171.

σύζυγος του Θεόδωρου Καματηρού, που πιθανώς ζούσε με τον σύζυγό της στην περιοχή¹⁵³. Μνεία κάποιου Δημητρίου Καματηρού, όχι και τόσο επιτυχημένου, γίνεται και στο κτηματολόγιο των Θηβών¹⁵⁴. Με την περιοχή της Αττικής συνδέεται ένας ακόμη Καματηρός: πρόκειται για τον Νικόλαο Καματηρό, τον κτήτορα της μονής του Παντοκράτορος Ταώ στην Πεντέλη¹⁵⁵, που τοποθετείται στον 12ο αιώνα¹⁵⁶.

Φαίνεται, επομένως, ότι η ευρύτερη οικογένεια των Καματηρών συνδέεται με την περιοχή της Αττικοβοιωτίας¹⁵⁷ λόγω καταγωγής, το πιθανότερο, ή ίσως επειδή κατείχε και διατηρούσε μεγάλη έγγεια περιουσία στην περιοχή¹⁵⁸. Όπως έχει υποστηρίξει ο Σπυρίδων Λάμπρος, αρχικά, ο Καμπούρογλου, ο Σαρής και ο Μπίρης στη συνέχεια, από τη «βυζαντινή» οικογένεια των Καματηρών διατηρεί ελαφρά παρεφθαρμένο το όνομά της μια περιοχή δυτικά της πόλης της Αθήνας, το Καματερό, σε απόσταση λιγότερο από δέκα χιλιόμετρα από τη μονή Δαφνίου¹⁵⁹.

Σύμφωνα και με τα παραπάνω, ενισχύεται η ελκυστική υπόθεση ότι ο Γρηγόριος Καματηρός, ο πρωτο/πρωτό Ελλάδος και Πελοποννήσου, με καταγωγή από ή με ισχυρούς δεσμούς με την Αττική, πλούσιος καθώς έγινε,

όπως λέει ο Χωνιάτης¹⁶⁰, ίδρυσε το μοναστήρι ίσως σε κτήματα που του ανήκαν, πριν από τον γάμο του με την Ειρήνη Δούκαινα. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα η χορηγία να έγινε και λίγο αργότερα.

Οι πρώιμες μνήμες για το μοναστήρι δεν είναι πολλές. Σε ένα αντίγραφο πρακτικού από την περιοχή των Αθηνών, που σώζεται αποσπασματικά και χρονολογείται τον 11ο-12ο αιώνα, αναφέρονται οι πάροικοι και μεγάλη κτηματική περιουσία ενός μεγάλου και πλούσιου ασφαλώς μοναστηριού στην πόλη ή στα περίχωρα της πόλης των Αθηνών¹⁶¹. Η πληροφορία αυτή, χωρίς άλλες ενδείξεις προς το παρόν, θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί με το μοναστήρι στο Δαφνί.

Στο Νομισματικό Μουσείο των Αθηνών σώζεται μολυβδόβουλλο ηγούμενου από το μοναστήρι στο Δαφνί, που χρονολογείται στον 11ο-12ο αιώνα.¹⁶² Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται η Παναγία δεόμενη σε προτομή, με τον Χριστό μπροστά στο στήθος, χωρίς μετάλλιο¹⁶³, και στον οπισθότυπο η έμμετρο επιγραφή σε ιαμβικό τρίμετρο: *Σφραγίς προέδρου Παύλου ποιμνής Δαφνίου*. Ο πρόεδρος Παύλος θα μπορούσε ίσως να είναι, σύμφωνα με τη χρονολόγηση της σφραγίδας, ο πρώτος ηγούμενος στη μονή¹⁶⁴.

Μολυβδόβουλλα, επίσης, που σώζονται σε αρκετά αντίτυπα από αυτήν την εποχή, με την επιγραφή στον οπισθότυπο *Η θεοτόκος το Δαφνίν* (Εικ. 22-23), παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον¹⁶⁵, εφόσον συνδέονται με

¹⁵³ J. Nesbitt – J. Witta, «A confraternity of the Comnenian Era», *BZ* 68 (1975), 367, στίχ. 144, 375, 376. Είναι πιθανόν ότι ο Επιδάμιος διαδέχθηκε τον Γρηγόριο μετά την ανάληψη των καθηκόντων του τελευταίου στην Κωνσταντινούπολη.

¹⁵⁴ N. Svoronos, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre des Thèbes», *BCH* 83 (1959), 90.

¹⁵⁵ Ορλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία», ό.π. (υποσημ. 1), 182-186, ιδ. 185, εικ. 248. Το όνομα αποκαθίσταται από τον Ορλάνδο ως Νίκος αντί Νικόλαος. Βλ. Γ. Λαδάς, «Βιογραφικά τινες σημειώσεις περί τῶν Καματηρῶν καὶ τῶν ἐν τῷ πατριαρχικῷ σιγίλλῳ τῆς μονῆς Παντοκράτορος τῆς Ταῶ ἀναφερομένων ἀττικῶν ἀνδρῶν», *Συλλέκτης* 2 (1952/1958), 64-74.

¹⁵⁶ Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 2), 255-256, εικ. 289-293.

¹⁵⁷ Τελευταία, βλ. Campagnolo-Pothitou – J.-Cl. Cheynet, *Sceaux*, ό.π. (υποσημ. 128), 92.

¹⁵⁸ Εύλογα ο Χαράλαμπος Μπούρας είχε υποστηρίξει ότι οι άγνωστοι / ο άγνωστος κτήτορας της μονής ήταν Αθηναίος, Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, 264.

¹⁵⁹ Σπ. Λάμπρος, «Η ονοματολογία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ εἰς τὴν χώραν ἐποίκησις τῶν Ἄλβανῶν», *Επετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός Α΄* (1896), 163. Βλ. τελευταία, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία, Πάλλης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 3), 109. Το τοπωνύμιο Καματερό σώζεται, μάλιστα, και στη Σαλαμίνα.

¹⁶⁰ Ως φοροσυλλέκτης, βλ. παραπάνω, υποσημ. 113.

¹⁶¹ E. Granstrom – I. Medvedev – D. Papachryssanthou, «Fragment d'un *praktikon* de la région d'Athènes», *REB* 34 (1976), 5-43. Μ. Καζανάκη-Λάππα «Μεσαιωνική Αθήνα», Α. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αι.*, Β΄, Αθήνα 2006, 192.

¹⁶² Λαμπάκης 1899, 10. Millet, 20-21 εικ. 16. Βλ. τελευταία, με την προγενέστερη βιβλιογραφία: ΑΙ-Κ. Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, 2, *Einleitung, Siegellegenden von Ny bis inklusive sphragis*, Βιέννη 2016, αριθ. 2771.

¹⁶³ Πέννα, «Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα νομίσματα», ό.π. (υποσημ. 110), 211. Διαφοροποιείται από τη σφραγίδα στα μολυβδόβουλλα του Γρηγορίου Καματηρού, όπου εικονίζεται ο Χριστός μέσα σε μετάλλιο στον συνηθισμένο για την εποχή τύπο της *Επίσκεψης*. Ωστόσο, ο τύπος αναφέρεται ως «Επίσκεψις», Wassiliou-Seibt, *Corpus*, ό.π. (υποσημ. 162), αριθ. 2771.

¹⁶⁴ S. Salaville, «Le titre ecclésiastique de 'proedros' dans le documents byzantins», *Echos d'Orient* 29 (1930), 416-436 για την περίοδο πριν από τον 13ο αιώνα βλ. 418-422.

¹⁶⁵ Στην ομάδα των έξι συνολικά γνωστών μολυβδόβουλλων (βλ.

Εικ. 22. Παρίσι, *Bibliothèque nationale de Paris*, BNF 1723a. Μολυβδόβουλλο εγγράφων της Μονής Δαφνίου. Εμπροσθότυπος: η Παναγία Επίσκεψις.

Εικ. 23. Παρίσι, *Bibliothèque nationale de Paris*, BNF 1723b. Μολυβδόβουλλο εγγράφων της Μονής Δαφνίου. Οπισθότυπος: + Η Θεοτόκος το Δαφνίν.

τη μονή Δαφνίου¹⁶⁶. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται η Παναγία *Επίσκεψις*, όμοια πολύ κατά τον τύπο με την παράσταση που κοσμεί τα μολυβδόβουλλα του Γρηγορίου¹⁶⁷, αν και πρόκειται για πολύ κοινό τύπο απεικόνισης της Παναγίας σε μολυβδόβουλλα αυτήν την εποχή. Οι μικρές διαστάσεις, σε συνδυασμό με την ύπαρξη αύλακας, δείχνουν πιθανόν ότι πρόκειται για σφραγίδια που χρησιμοποιούσε η μονή σε έγγραφα για τη διαχείριση των υποθέσεών της. Είναι αξιοσημείωτο, μάλιστα, για τις διασυνδέσεις της Μονής και ίσως του κτήτορά της, ότι ένα σφραγίδιο από τα έξι δημοσιευμένα παραδείγματα, που, όπως έχει υποστηριχθεί,

προέρχονται από το ίδιο βουλλωτήριο¹⁶⁸, εντοπίστηκε στη Βάρνα της Βουλγαρίας¹⁶⁹.

Συμπερασματικά

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, θα μπορούσε να υποστηριχθεί με μεγάλη πιθανότητα ότι ο Γρηγόριος Καματηρός, που χρημάτισε πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου και είναι γνωστός από μολυβδόβουλλα του 11ου-12ου αιώνα, ίδρυσε το μοναστήρι του Δαφνίου σε θέση όπου ίσως κατείχε έγγεια περιουσία, καταγόμενος ενδεχομένως από την περιοχή.

τελευταία I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 3, Σόφια 2009, 564, αριθ. 1706), μπορούν να προστεθούν δύο αδημοσίευτα στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι, με αριθ. 1723 (Εικ. 22, 23), 1723, τα οποία είχε την ευγενή καλοσύνη να μου στείλει και να μου επιτρέψει να χρησιμοποιήσω ο αγαπητός παλιός φίλος Jean-Claude Cheynet, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την πρόθυμία με την οποία ανταποκρίθηκε σε κάθε αίτημά μου.

¹⁶⁶ Λαμπάκης 1899, 10. Ο G. Millet, 21, υποστήριξε ότι ο τύπος αυτός της επιγραφής δεν παραπέμπει στη μονή Δαφνίου.

¹⁶⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 109.

¹⁶⁸ Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 3, ό.π. (υποσημ. 165), 564. Θα ήταν πολύ γοητευτική και χρήσιμη η περαιτέρω έρευνα για τους τεχνίτες που χάραζαν τα βουλλωτήρια και τις ομοιότητες που θα μπορούσαν να δώσουν αντίστοιχες χαράξεις.

¹⁶⁹ Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι από την αλληλογραφία του Θεοφύλακτου Αχρίδας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (υποσημ. 127), φαίνεται ότι σύγχρονος περίπου με τον Γρηγόριο ήταν και ένας ακόμη Γρηγόριος Καματηρός, ίσως από την οικογένεια, εξάδελφος (;) λόγω βαπτιστικού ονόματος, άγνωστος από αλλού, επίσκοπος στη Βουλγαρία.

Με μεγάλη μόρφωση, που θα απέκτησε στα νεανικά του χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, πολυταξιδεμένος στις επαρχίες, έχοντας αποκτήσει μεγάλο πλούτο ως φοροσυλλέκτης, με πίστη, σύμφωνα με την υψηλή θεολογική κατάρτιση και τη λόγια παιδεία που είχε, φρόντισε ιδιαίτερα τη δωρεά του. Εκφραζόμενος με λιτότητα, χωρίς δηλαδή να ζητά να εντυπωσιάσει, μαζί με την αφοσίωσή του στη Θεοτόκο, με αίσθημα οικουμενικότητας για την εκκλησία και την αυτοκρατορία, ζητά διακριτικά τη βοήθεια των επώνυμων του αγίων. Η χορηγία αυτή, που ωστόσο δείχνει άμεσες διασυνδέσεις με την Κωνσταντινούπολη, έγινε, το πιθανότερο, πριν από την οριστική εγκατάστασή του στην Κωνσταντινούπολη και μάλλον πριν από τον γάμο του με την Ειρήνη Δούκαινα.

Ωστόσο, κανένας απόηχος του τόσο αξιόλογου αυτού επιτεύγματος δεν φαίνεται να διατηρήθηκε στη συλλογική μνήμη, εφόσον, άλλωστε, ούτε και ο ίδιος,

ο ιδρυτής, φαίνεται να επαίρεται γι' αυτό. Με την προσφορά του αυτή προς την Παναγία, στον ιερό δρόμο των Αθηνών προς την Ελευσίνα, ως συνέχεια της τιμής που απέδωσε ο Βασίλειος Β΄ στην Παναγία την Αθηνιώτισσα, αυτός ο λόγιος χαρισματικός αξιωματούχος ίσως στόχευε στην ίδρυση ενός προσκυνήματος με ισχυρό πολιτικό περιεχόμενο και στόχο την αναβάθμιση του ελλαδικού χώρου.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3-19: ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, Μονή Δαφνίου, φωτογραφίες από προσωπικό αρχείο Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου. Εικ. 2: Γ. Λαμπάκης, *Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς*, Αθήνα 1899, ένθετη κάτοψη. Εικ. 20, 21: ΥΠΠΟΑ, Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, φωτογραφίες από προσωπικό αρχείο Όλγας Καραγιώργου. Εικ. 22, 23: Bibliothèque nationale de France, φωτογραφίες από προσωπικό αρχείο J.-Cl. Cheynet.

LOOKING FOR THE DONOR AT DAPHNI MONASTERY

As is well known the catholicon of the Dormition of the Virgin, in the monastery at Daphni is an imposing building of the Greek-cross domed octagon, splendidly decorated with mosaics, dated to circa 1100. By examining the iconographical program, the meanings of the visual vocabulary, the theological and artistic understanding which its decoration displays, data will be gleaned about the personality of its unknown donor. According to the usual programs, the Pantocrator is represented in the dome surrounded by 16 prophets. The entire composition as highlighted by the selected excerpts on the scrolls of the prophets, is a hymn to the omnipotence of the creator of the universe, the Pantocrator, with an emphasis on the salvation of humankind, as prefigured by the prophets. The enthroned Virgin with Child depicted in the conch of the apse with the archangels Michael and Gabriel standing in the two conches in the upper side walls of the sanctuary expresses with the lost inscription (Haggai 2,9) a hymn to the majesty of the house of God, since the Preparation of the Throne, an eschatological symbol, occupied the vault above.

The preeminent intercessory figures of Saint John the Forerunner and Saint Nicholas stand in the conches of the prothesis and diakonikon. Priests of the old Testament Zachariah and Aaron depicted in bust, in a comparatively large scale, occupied the south and north wall of the prothesis (now placed in the north wall of the naos) and bishops Silvestros and Anthimos occupy the intrados in front of the prothesis conch. In the corresponding north and south wall of the diakonikon were depicted Gregory the Thaumaturgus (of Neocaesarea) and Gregory of Agrigentum (now placed in the south wall of the naos), and in the intrados in front of the diakonikon conch are depicted the figures of the bishops Eleutherios and Averkios, all of them representing personalities coming from Asia Minor, Rome and Illyricum.

Four Christological scenes comprising Theophanies in the squinches in combination with the Crucifixion

and Anastasis, occupy the upper parts of the naos combined with scenes preceding the Passion, that start to develop a Passion cycle, innovative for its time, which continues in the north part of the narthex. In the west part of the south cross-arm, is depicted the scene after the Resurrection of the Incredulity of Thomas

In the south part of the narthex are scenes that also innovatively form the beginning of the Mariological cycle, which continues in main positions within this church dedicated to the Virgin. The two cycles, Christological and Mariological, are intertwined in the scene of the Dormition of the Theotokos, which is placed in the west tympanum and becomes established in this position.

Figures of martyrs survive in the upper parts of the church, soffits and tympanums. Noteworthy is the absence of monastic saints as well as female saints, as evident in the surviving representations.

The measure and harmony with which the figures and scenes are rendered and with which the representations in the building are configured, as well as iconographical topoi deriving from Hellenistic antiquity, in combination with the almost correct spelling of the inscriptions, indicate that the donor, probably a layman, was imbued in addition to his religious education, with a high learned culture. According to this survey and given that all the representations do not survive in the monument and that we are depending to a degree on appealing evidence, we propose that the personality of the donor has the following traits:

1. He has a high level of theological knowledge and he is at the forefront of the formulation of the innovative iconographical vocabulary of the time and of the iconographical cycles.
2. He is a learned man and familiar with secular education.
3. With his choices he promotes his point of view about the ecumenicity of the orthodox church and the empire and suggests love towards philanthropy.

4. He does not stress monastic strictness, although the church is the catholicon of a monastery.
5. He appears to be strict toward the presence of women in his monastery church, which nevertheless is dedicated to the Virgin.
6. He is wealthy as affluence is strongly apparent in the construction and the quality of the monastery he donated.

In all its features, it is obvious that the donor was a highly cultivated learned man, most likely a layman, with direct contacts with Constantinople, who invited a highly cultivated mosaicist from the capital. He founded the monastery dedicated to the Dormition of the Virgin and sought the intervention of hierarchs named Gregory, which must have been his own name.

In looking for a person of that time, who has the above-mentioned characteristics, we paid attention to three lead seals dating to the late 11th or to the beginning of the 12th centuries, belonging to Gregory Kamateros. On the front of these lead seals is the representation of the Theotokos, in a common type called *Episkepsis*. As the catholicon is dedicated to the Theotokos' Dormition this fact is interesting. As declared on these lead seals, Gregory Kamateros was Praetor of the adjacent themes of Greece and the Peloponnese.

From Nicetas Choniates, we learn that Gregory Kamateros is a person not of noble birth but distinguished for his high erudition in all areas of knowledge. He did not come from a rich family but became wealthy as a provincial tax collector. His name first appears in a document in 1088. In 1094, he is mentioned by Anna Komnena as a "recently appointed" *secretary* to the emperor Alexios I Komnenos (1080-1118). He later married Irene Doukaina, niece of Augusta Irene Doukaina. He received the title of *sebastos*, attaining the rank of *logothetis ton secreton*, by Alexios I. Archbishop Theophylact of Ohrid, who had friendly relations and correspondence with Gregory, provides us with the information that his presence in the court was very influential, and the poet Theodoros Prodromos in his funeral monody on Gregory's death portrays him as the virtual ruler of the Empire. During the 12th century the Kamateroi occupied very high positions.

Gregory Kamateros, as a personality, comes across

with the traits of the donor, as can be read from the iconographic and stylistic formulation of the monument. He becomes then a very strong candidate to be considered as the donor of the monastery at Daphni.

From the Life of Hosios Meletios, who founded his namesake monastery at Kithairon during the same period as the Daphni Monastery, it becomes clear that the typikon of the Daphni Monastery, whose donor seems most likely to have been, the layman, Gregory Kamateros, was less strict than the one imposed by the ascetic Meletios. Furthermore, from information that can be collected it is evident that in Attica-Boeotia, there lived, either due to ancestry or to land ownership, an extended Kamateros family. Therefore, it is reasonable that Gregory built the monastery on land that he owned. It is also interesting that in the Numismatic Museum of Athens a lead seal survives belonging to the abbot Paul "proedros poimnes Dafniou", dated to the 11th-12th century. An adequate number of seals related to the monasteries activities also survive, which on one side depict the figure of the Virgin in the very common Episkepsis type, as on the lead seals of Gregory Kamateros, and on the other side the inscription "e Theotokos to Dafnin".

To sum up, Gregory Kamateros, Praetor of the adjacent themes of Greece and the Peloponnese, 11th-12th century, a learned person with a high theological education, having acquired great wealth as a tax collector, founded, most probably, the monastery of Daphni in his lands in Attica. This was probably before his marriage to Eirini Doukaina, which appears to have occurred in the late 11th beginning 12th century.

He ascribes special honor to the Panaghia, and, in fact, with the foundation of the monastery on the sacred road of the Athenians, on the way to Eleusina, he continues the honor given by Basil II to the Virgin Atheniotissa, an analogous pilgrimage with a strong political message which elevated the territory of Greece.

Translated by Angelika Antonakos, PhD

*Professor Emerita
University of Athens
mariapan@arch.uoa.gr*